SEMafoor

februari
2003

jaargang 4
nummer 1

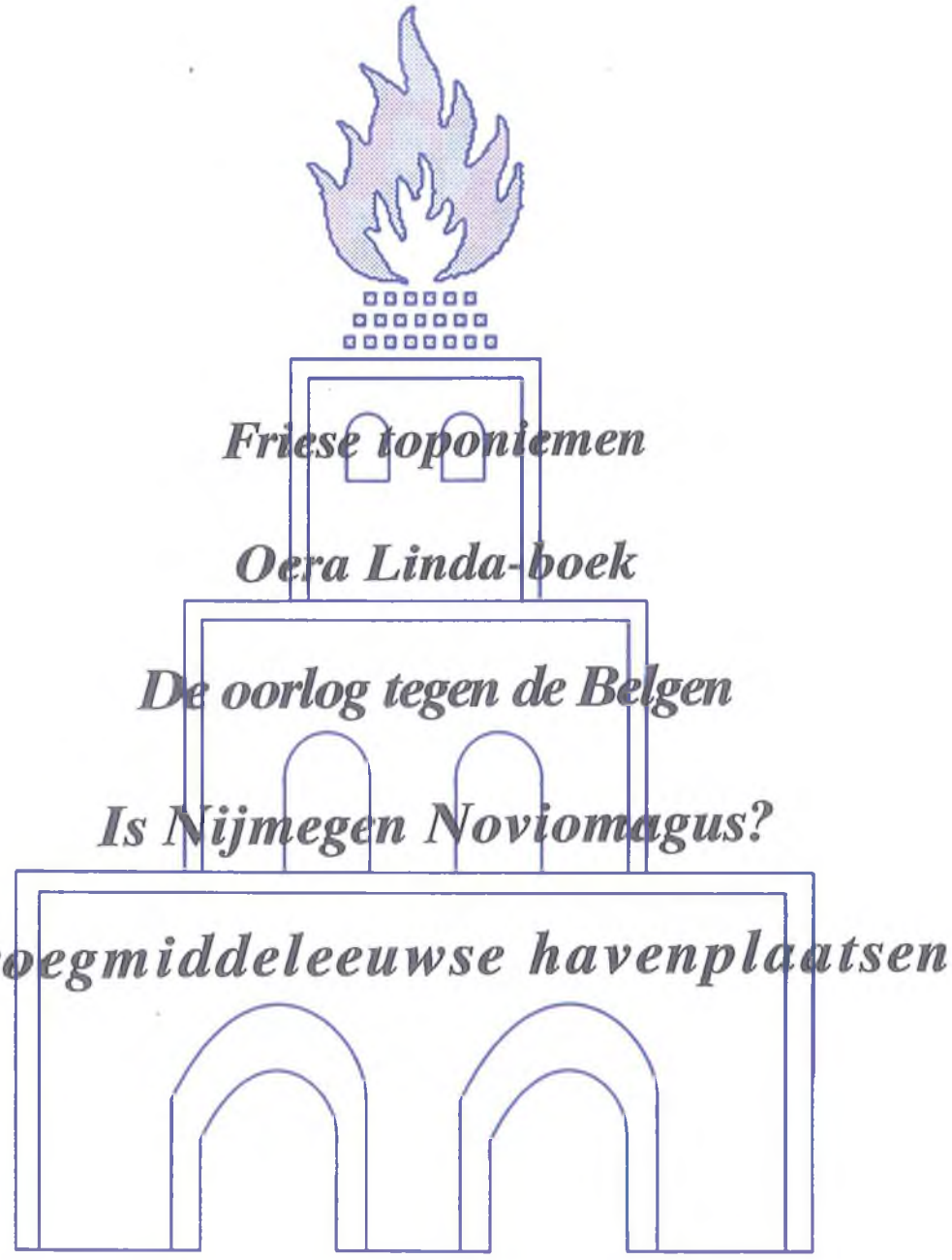

Friese toponiemen

Oera Linda-boek

De oorlog tegen de Belgen

Is Nijmegen Noviomagus?

Vroegmiddeleeuwse havenplaatsen

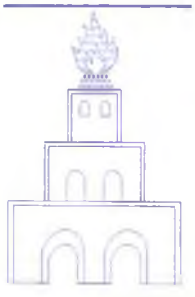

Studiekring Eerste Millennium

SEM*afoor* ISSN 1567 - 5203

Kwartaalblad van de SEM
Studiekring Eerste Millennium

De studiekring SEM beoogt met zijn werk een hernieuwd onderzoek naar de geschiedenis van het eerste millennium van de Lage Landen globaal tussen Somme en Elbe in de periode 100 v.Chr. tot 1200 n.Chr.

Inhoud

1 Van de redactie
2 Enige Friese toponiemen in het eerste millennium Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet
10 Zoektocht naar het thuisland van de Friezen, Franken en Saksen J. Koekebacker
12 Thet Oera Linda Bok J. Rozemeyer
16 Is Nijmegen Noviomagus? P. van Overbeek
19 Belangrijke havenplaatsen in het eerste millennium der Lage Landen G. Hekstra
22 Willibrord in Maastricht II J. Kreijns
27 Romeinse wegen tussen Reims, Metz en Langres J. Rozemeyer
32 Romeinse lengtematen Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet
34 De oorlog tegen de Belgen R. van Veen
39 *SEMafoor* - citaat A. Maas
40 HH. Fredericus en Odulfus J. Kreijns
41 Deplacements historiques J. Dieckmann

Van de redactie

Met frisse moed beginnen we aan de vierde jaargang van ons kwartaalblad *SEMafoor*.
Op de eerste plaats onze excuses aan het adres van Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet. Door een misverstand is in het vorige nummer (*SEMafoor*, 3, 4, november 2002) zijn bijdrage over de Friese plaatsen in het eerste millennium (blz. 35 –38) afgedrukt. Het bleek nog slechts een voorstudie te zijn voor de bijdrage in dit nummer over enige Friese toponiemen in het eerste millennium. De bijdrage in het novembernummer 2002 dient men dan ook als niet geschreven te beschouwen. De auteur heeft zich sterk verdiept in de Friese toponiemen. Gezien de omvang van die studie hebben we in onderling overleg besloten zijn bijdrage in twee delen te plaatsen zodat het tweede deel in het meinummer zal worden opgenomen. In deze eerste bijdrage worden de bekende toponiemen Manarmanis, Flevum en Flevomeer (Almere), Bordonchar en Bordine, Ooster- en Westergouw aan een nadere analyse onderworpen. We zien nu reeds met belangstelling uit naar het vervolg, waarin onder meer Dokkum en Dorestate aan de orde zullen komen. Voornoemd auteur komt bovendien met een interessante bijdrage met betrekking tot de Romeinse mijlen met als conclusie dat de Germaanse leuga op ongeveer 2,5 km moet worden gesteld in plaats van de gebruikelijke 2,2 km.
Mijlen en de Peutinger-kaart blijven de gemoederen bezighouden. Zo komt Joep Rozemeyer met opnieuw een artikel over die Romeinse wegen, nu de wegen tussen Reims, Metz en Langres. Ruud van Veen besteedt aandacht aan de Gallische oorlog van Caesar onder de treffende kop "De oorlog tegen de Belgen". Volgens Van Veen waren de Romeinen wat minder onoverwinnelijk dan Caesar graag voorstelde.
Het artikel van J. Koekebacker werpt een nieuw licht op de migraties van volken zoals Goten, Etrusken en het joodse volk. Zou hun diaspora ook niet kunnen gelden voor de Friezen, Franken en Saksen? Waar lag hun 'thuisland'? is de vraag.
In zijn artikel over Willibrord in Maastricht reageert Hans Kreijns op het artikel van Joel Vandemaele (*SEMafoor*, 3, 3, augustus 2002). Hij gaat dieper in op de interpretaties van Vandemaele (en van Delahaye) die volgens hem "verre van geloofwaardig" zijn.
Kreijns wijdt bovendien een artikeltje aan Fredericus en wenst graag opheldering over de vermelding in het vita van Fredericus dat hij in 838 waarschijnlijk in Maastricht zou zijn vermoord.
Recentelijk was het Oera Linda-boek weer in het nieuws mede door de ophanden zijnde promotie hieromtrent van Goffe Jensma. Daarom is het interessant de bijdrage te lezen van Joep Rozemeyer over het mysterieuze manuscript. Ook de Leeuwarder Courant laat zich niet onbetuigd in de discussie.
De jaarlijkse SEM-studiedag d.d. 30 november 2002 was opnieuw druk bezocht. Mede dank zij de inbreng van de Franse historicus Dr. Eric Vanneufville opnieuw een succes. Van de lezingen treft u bijgaand de samenvatting aan van de bijdrage van Paul van Overbeek (Is Nijmegen Noviomagus?) en Gerrit Hekstra (over belangrijke vroegmiddeleeuwse havenplaatsen). Op diezelfde dag bezorgde Jacques Fermaut, onder dankzegging, de Franse vertaling/bewerking van *"Holle Boomstammen"* (zie voor nadere toelichting blz. 41).

We wensen u alvast veel leesgenot,

Met vriendelijke groet,

De SEMafoor-redactie

Enige Friese toponiemen in het eerste millennium.

Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet

Volgens de gangbare opvattingen[1] omvatte Frisia in de Romeinse tijd ongeveer het huidige Nederland ten noorden van de oude Rijnloop (de limes). Het was klimatologisch een regressieperiode en een enorm zoetwatermeer, Flevo of Almere, lag midden in het gebied. Na het vertrek der Romeinen (ca. 250 nC), en ongetwijfeld in samenhang met de opkomende transgressie, die een groot deel van hun gebied onbewoonbaar maakte, breidden de Friezen hun territorium aan de landzijde flink uit: naar het zuiden met Zeeland en het rivierengebied, naar het oosten tot de Wezer (Oost-Friesland) en later (8e eeuw) nog verder naar Sleeswijk. De Caninefaten en Bataven verdwijnen geruisloos uit de geschiedenis. Buren werden in het zuiden de Franken en in het oosten de Saksen. De Friezen stichtten ook een kolonie in Britannia, Northumberland, vanwaar in de 7e en 8e eeuw de (Fries-sprekende !) missionarissen naar hun oude stamgebied kwamen.

De Franken hebben de Friezen nooit kunnen uitstaan. Reeds rond 574 wordt de Frankische koning Chilperik I geprezen wegens zijn terreur tegen de Friezen:

> *Gij zijt de schrik van de verre Friezen en Sueven,*
> *die niet alleen onvoorbereid zijn op de oorlog, maar zelfs uw bescherming zoeken.*
>
> *(Uit „Op koning Chilperik", een loflied van Venantius Fortunat, 574 nC, MGH Aut.Ant. IV, p. 203)*

Op zeer vage gronden wordt verondersteld dat in de periode 600-640 de plaats Utrecht reeds bestond en tijdelijk in Frankische handen was. In 697 begon dan eindelijk de echte aftakeling van Frisia en viel Frisia citerior, het zuidelijke gebied tot aan de Rijn, in handen van de Frankische Pepijn II. Rond 719 passeerde zijn opvolger Karel Martel de oude limes en drong door tot het Almere. In 736 viel dezelfde Karel Martel met een vloot de Friezen in de rug aan en door een eclatante overwinning in de „slag aan de Borne" vestigde hij zijn macht tot aan de Eems. Het resterende oostelijke gebied, al gedesintegreerd en door de Saksen geusurpeerd, viel tenslotte tussen 770 en 800 met het hele Saksische land in handen van de Franken onder Karel de Grote. Men bleef overigens spreken over Frisia en de Frisii, maar nu als christelijk volk, onderworpen aan het Frankische gezag. Na een periode van noormannen-invallen maakte het gehele gebied der Friezen, van Walcheren tot de Eems, gedurende de tweede helft van de 9e eeuw deel uit van het „Imperium Danicum", het rijk der vikingen, zij het als leengoed van de Frankische keizer.

Ptolemæus (ca. 100–170 nC) bevestigt dat de Friezen (Phrissioi) het gebied tot aan de Amisia bewonen en noemt in dat gebied de plaatsen Manarmanis, Phleum en Siatutanda. Flevum Castellum wordt ook reeds door Tacitus genoemd (28 nC).

De Peutingerkaart (4e eeuw ?) en Antoninus Augusti (3e of 4e eeuw ?) kennen helemaal geen Friese toponiemen.

Ravennas (8e eeuw) vertelt ons in zijn Cosmographia, dat er in het land der Frigones geen georganiseerde woonplaatsen (civitates) bestonden, op twee oude plaatsen na: Nocdac en Bordonchar. Bovendien noemt hij enigszins inconsequent even later nog Dorostate in het land der Frigones, waar de Rhenus in de zee uitmondt. Op dat moment vormt de Rijn de grens met de Franken. Hij noemt ook nog een rivier binnen het gebied der Friezen, waarvan de naam echter niet meer te ontcijferen is.

In diezelfde tijd, waarin er volgens Ravennas nauwelijks plaatsen in het Friese gebied bestonden, duiken er allerlei plaatsnamen op in oorkonden die vooral betrekking hebben op kerkelijke aanspraken, en die met de nodige argwaan bekeken moeten worden. Eén komt er echter prominent naar voren en kan niet buiten beschouwing blijven: Dockinga, dat bekendheid verwierf door de moord op de missionaris Bonifatius (754).

---

[1] Goed uiteengezet in bijv. S. Lebecq, Marchands et navigateurs Frisons du haut moyen âge, Lille 1983.

Overzien we de bovenstaande gegevens kritisch, dan valt het op dat er eigenlijk een lacune valt tussen de informatie uit de Romeinse tijd en die vanaf de – grofweg – 6e eeuw, uiteraard een gevolg van het feit dat tussen het vertrek van de legioenen van Rome en de aankomst van de kerkdienaren van Rome er een tijdlang geen schrijvende pers aanwezig was. Niet alleen in de historische ontwikkelingen, maar ook in de toponiemen is er geen continuïteit. De weinige bronnen uit de tussenliggende periode, ver weg geschreven, geven de indruk dat de Friezen en hun land niet bestaan. Na afloop van die periode blijken de Caninefates en de Batavi verdwenen te zijn, en zijn de Franken en de Saksen uit het niets komen opdagen. Het is dus ook zeer de vraag of de Friezen uit de Romeinse tijd wel dezelfde zijn als die vanaf de 6e eeuw. Ravennas typeert wellicht de geboorte van een nieuwe natie.

De sterk indoctrinerende traditionele wetenschap, door een eeuwenlang proces van voortdurende aanpassingen geëvolueerd uit de primitieve geschiedschrijving uit de late middeleeuwen, levert vaak een onbevredigende kijk op de geografie van onze streken in het eerste millennium. Anderzijds is de visie van Albert Delahaye, die de hele betreffende geografie radicaal naar Noord-Frankrijk verplaatste, ook sterk aanvechtbaar. Een „semi-traditionele" opvatting, die vindt dat Delahaye te ver doordraaft met zijn herziening van de historische geografie, maar die wel recht doet aan de overweging dat het Nederlandse grondgebied in de bedoelde periode onderhevig was aan een zware transgressie en dus grotendeels onder water stond, althans klimatologisch onbewoonbaar was, vinden we terug in de publicaties van Kreijns en Pirson [2], Van Veen [3] en Bruijnesteijn v.C. [4].

Met deze kritische gedachten in het achterhoofd vragen we ons af waar de bovengenoemde plaatsen gelegen kunnen hebben en wat we over hun geschiedenis kunnen achterhalen. Op zoek naar antwoorden heb ik me voorshands beperkt tot – behalve bovengenoemde bronnen – wat er over te vinden is in de eerste zeventien delen van de *Monumenta Germaniæ Historica, Scriptores* [5].

Manarmanis.

Deze plaats komt, voorzover mij bekend, alleen voor in de Geographia van Ptolemæus, als Μαραρ- of Μαναρμανὶς λιμήν. Het woord λιμήν, het Latijnse portus, betekent haven.

Daar Ptolemæus vanouds op wetenschappelijke belangstelling kon bogen, heeft deze plaats erkenning in de traditionele geschiedkunde gevonden. Van der Aa's Aardrijkskundig Woordenboek (1839-51) heeft haar Marnamanshavn genoemd en weet te vertellen dat zij lag bij de samenvloeiing van Hunze en Lauwers, waar thans Zoutkamp ligt. Het westelijk deel van Hunsingo wordt ook thans nog wel als Marne aangeduid. Ook de Orbis Latinus [6] vertaalt eenvoudig Manarmanis = Zoutkamp.

Van der Aa heeft echter over het hoofd gezien, dat er oudtijds in Friesland een flinke rivier de Marne bestond, van even ten zuiden van Harlingen tot de zuidpunt van de Middelzee, met een aftakking zuidwaarts naar het Flevomeer. In de traditionele visie ligt het voor de hand dat er aan de ingang daarvan, dus ongeveer bij Kimswerd, een haven was.

Delahaye [7] identificeert Manarmanis met Mergem (Merville) in Frans-Vlaanderen.

„Semi-traditioneel" zijn zowel Zoutkamp als Kimswerd onaanvaardbaar, omdat Ptolemæus onmiskenbaar een transgressie-periode beschrijft. Kijken we nog eens naar de Geographia, uiteindelijk onze enige echte informatiebron (zie het kader), dan zien we dat Manarmanis globaal ten noorden van de

---

[2] J.P.M. Kreijns en L.P. Pirson, *Traiectum: Utrecht of Maastricht*, Maastricht 1998.

[3] R. van Veen, *Problemen langs Romeinse wegen*, SEMafoor, mei 2000, blz. 7.

[4] Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet, *De Romeinse wegen in Nederland*, SEMafoor, november 2000, blz. 18. (Ook op Internet: www.brucop.com.)

[5] In de volgende voetnoten verder aangeduid als MGHS, gevolgd door het nummer van het deel. De citaten zijn uiteraard vertaald uit het Latijn (met dank aan Dr. D.W.L. van Son voor zijn controle van de vertalingen). De jaartallen bij de verschillende citaten zijn soms ontleend aan de oorspronkelijke codices, maar soms ook door interpolatie en vergelijking der bronnen onderling door de bewerkers van de MGHS bepaald en dus misschien aanvechtbaar.

[6] Dr. J.G.Th.Graesse, *Orbis Latinus*, Berlijn 1909 (ook op internet).

[7] Albert Delahaye, Germania = Frans-Vlaanderen bij Cæsar, Strabo, Plinius en Ptolemæus, Bavel 1997, blz. 207, noot 99-4 en blz. 243 nr. 96.

Locaties volgens Ptolemæus

Al naar gelang de gebezigde codex (oud handschrift waarop de moderne uitgaven teruggrijpen) geeft Ptolemæus de volgende coördinaten:

Rijnmond 1 (Waal)	OL 26° 45'	NB 53° 20'
Rijnmond 2 (Rijn)	OL 27° 00'	NB 53° 10' of 53° 30'
Rijnmond 3 (IJssel)	OL 27° 20' of 28° 00'	NB 54° 00'
Vidrus-mond (Vecht)	OL 27° 20', 27° 30', 28° 00' of 28 30'	NB 54° 20' of 54° 45'
Amisia-mond (Eems)	OL 29° 00'	NB 55° 00'
Manarmanis	OL 27° 20', 28° 00', of 28° 20'	NB 54° 15', 54° 40' of 54° 45'
Fleum	OL 28° 45' of 28° 50'	NB 54° 30' of 54° 45'
Siatutanda	OL 29° 20' of 29° 40'	NB 54° 20'

Ptolemæus gebruikt in dit gebied als onderdelen van de graad slechts 10, 20, 30, 40, 50, alsmede 15 en 45 minuten. Dit betekent een onzekerheidsmarge van zo'n 5', ofwel ca 6 km in oost-westrichting en ca 9 km in noord-zuid-richting. Dit alles leidt ertoe, dat de genoemde punten gezocht moeten worden binnen de rechthoeken volgens onderstaande schets.

De coördinaten van Ptolemæus dienen alleen in hun onderlinge samenhang bekeken te worden en kunnen niet zonder meer vergeleken worden met de coördinaten op hedendaagse kaarten.

Zie de referentie in voetnoot 8 voor een algemener situatieoverzicht.

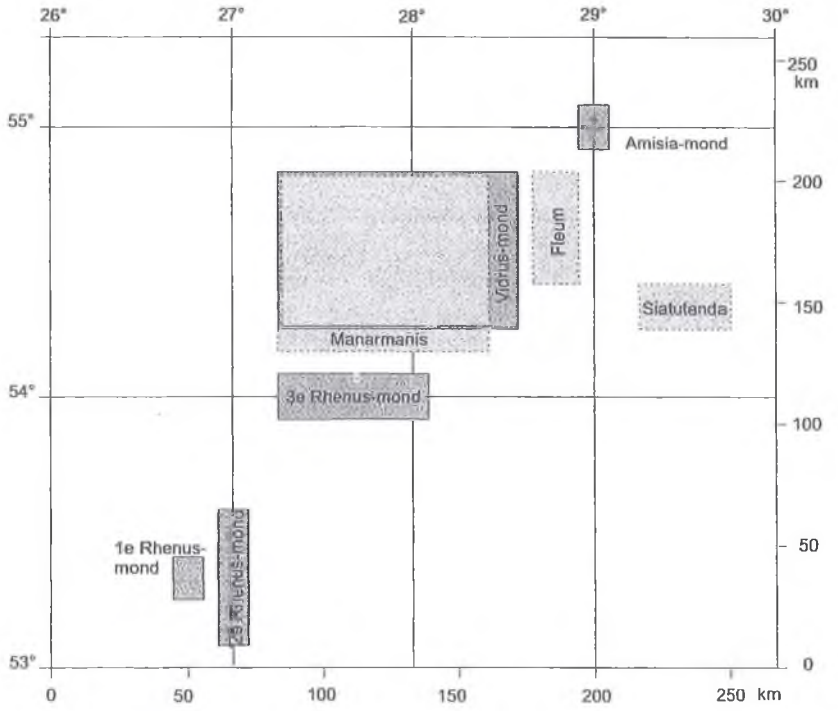

„derde mond van de Rhenus" (de IJssel ?) ligt, nabij de mond van de Vidrus (Vecht) [8]. Helaas zijn de verschillende codices (oude handschriften) van Ptolemæus het niet eens over de precieze positie van Vidrus en Manarmanis ten opzichte van elkaar. Het meest logisch lijkt me echter, dat Marnamanshavn gesitueerd moet worden op de plaats waar de Vecht uitmondt in de toenmaals zeer wijde IJsselbaai – ongeveer in Hessum ten oosten van Zwolle – zodat het zowel de IJssel als de Vecht beheerste. Zie bovenstaand kader voor een nadere analyse.

---

[8] Zie W. Bruijnesteijn v.C., *Delahaye en Ptolemæus*, Albert Delahaye Bulletin 4 (mei 1998), blz. 20, in het bijzonder de kaart op blz. 27. (Ook op Internet: www.brucop.com.)

Flevum en Siatutanda.

Zoals gezegd wordt Flevum behalve door Ptolemæus ook door Tacitus genoemd. Er worden daarbij enkele belangrijke geografische bijzonderheden vermeld, die het de moeite waard maken een vrij lang citaat te geven:

(28 nC.) In hetzelfde jaar hebben de Frisii, een volk van over de Rhenus, de vrede verbroken, niet zozeer uit onvrede met hun horigheid, alswel wegens onze hebzucht. Drusus had hun overeenkomstig hun beperkte middelen een matige schatting opgelegd, namelijk de levering van runderhuiden voor militair gebruik, waarbij niemand zich bekommerde om de sterkte of grootte, totdat Olennius, vanwege de militaire leiding belast met het bestuur over de Frisii, de huiden van oerossen als norm voor de levering koos. Deze belasting, ook zwaar voor andere volkeren, verdroegen de Germanen met nog meer moeite, omdat er weliswaar volop reusachtige beesten in de bossen waren, maar ze thuis slechts bescheiden kudden hadden. Eerst gaven ze de runderen zelf af, dan de akkers en tenslotte hun vrouwen of kinderen als slaven. Woede en protest kwamen los. Toen er geen oplossing kwam, zochten ze hun heil in de oorlog. De soldaten die om de schatting kwamen werden gegrepen en gekruisigd. Olennius ontkwam aan de verbitterden door de vlucht en redde zich in een vesting, *Flevum* genaamd. Daar bewaakte een flink aantal Romeinen en verbondenen de kusten van de oceaan.
Toen L. Apronius, de stadhouder van Germania Inferior, dit vernam, liet hij uit Germania Superior vendels van de legioenen komen en uitgelezen voetvolk en ruiterij, en voerde beide legers tegelijk de Rhenus af naar de Frisii, hoewel de belegering van de vesting reeds opgebroken was en *de rebellen vertrokken waren om hun bezit te gaan beveiligen.* Hij versterkte nu de nabijgelegen wadden met dammen en bruggen om de zware eenheden te kunnen overbrengen. En toen er inmiddels ook doorwaadbare plaatsen gevonden waren, beval hij de ruiters der Canninefates en wat er aan Germaans voetvolk in ons leger diende, de vijand in de rug te omsingelen. Deze had zich echter reeds in slagorde opgesteld en verdreef de troepen der verbondenen en de te hulp gezonden ruiterij der legioenen. Daarna zijn drie lichte cohorten, en dan nog eens twee, en na nog eens een tussenpoos ruiterij eropaf gestuurd. Ze waren sterk genoeg als ze gelijktijdig aangevallen hadden, maar nu ze met onderbrekingen kwamen, vormden ze geen voortdurende versterking voor de benarden en werden ze door de paniek der vluchtenden meegesleept. Hij droeg het restant van de hulptroepen over aan Cethegus Labeo, legaat van het 5e legioen. En tevens riep hij, in gevaar geraakt door de hachelijke toestand der zijnen, middels boden de hulp in van de legioenen. De mannen van het 5e stormden voor de anderen uit, dreven in een felle strijd de vijand terug, en ontzetten de door hun wonden uitgeputte cohorten en ruiterijen. De Romeinse aanvoerder zocht echter geen vergelding en ging geen lijken begraven, hoewel er vele tribunen, prefecten en gerenommeerde centurio's gevallen waren. Weldra hoorde men van overlopers dat er, in een gevecht dat tot de volgende dag doorgegaan was, 900 der Romeinen gedood waren bij het woud genaamd Baduhenna, en dat een andere eenheid van 400 man, nadat ze eerst de villa van Cruptorix, een gewezen huurling, ingenomen had, toen uit angst voor verraad, door elkaars handen de dood gevonden had. [9]

De bewerker van de Tacitus-uitgave situeert Flevum aan de mond van de IJssel, ongetwijfeld wegens de naamsverbondenheid met het Flevomeer. We kunnen uit de tekst echter opmaken, dat Flevum een permanente Romeinse basis aan de kust van een waddenzee was. En het begrip *wad* (æstuarium) impliceert nadrukkelijk getijdenwerking, dus een open verbinding met de Noordzee. In de bedoelde tijd (28 nC), midden in de Romeinse regressie, was het bewuste meer echter een binnenwater. Vandaar dat het me juister lijkt de gegevens van Ptolemæus (zie het kader) te volgen, die suggereren dat Flevum nabij de mond van de Amisia lag.

Wat Siatutanda betreft, is het heel waarschijnlijk dat we Ptolemæus (of zijn bron) erop betrappen dat hij Tacitus verkeerd gelezen heeft. In bovenstaand citaat staat (gecursiveerd): (hoewel ...) de rebellen vertrokken waren om hun bezit te gaan beveiligen, in het Latijn: ad *sua tutanda* degressis rebellibus. Blijkbaar heeft hij dit geïnterpreteerd als: *(hoewel ...) de rebellen vertrokken waren naar Siatutanda*, en dus aangenomen dat er een plaats van die naam in de buurt van Flevum moest liggen. Of zou hij gelijk hebben en interpreteren *wij* de tekst verkeerd ?

Flevomeer of Almere.

Dit meer, ons zo bekend uit de geschiedenisboekjes, is in de bronnen heel wat minder bekend. In de Romeinse bronnen wordt wel vermeld dat de Friezen woonden in een gebied met grote meren, maar een naam wordt slechts twee maal genoemd:

Maar in de lengte langs de Rhenus liggen het vermaarde eiland der Batavi en Caninefati en andere [eilanden] van de Frisii, Chauci, Frisiavones, Sturii en Marsacii, die zich uitstrekken tussen het Helinium en het Flevum. Zo heten de mondingen, waarin de wijde Rhenus in het noorden in een meer, in het westen in de Maasstroom uitloopt, [terwijl] een middelste monding daartussenin een bescheiden bedding is die zijn naam behoudt. [10]

De Rhenus, die van de Alpen omlaag stroomt, vormt meteen bij zijn begin twee meren: het Venetum en het Acronium. Daarna volgt hij over lange afstand een vaste en duidelijke bedding tot hij nabij de zee uiteenwaaiert. Maar naar links

[9] C. Tacitus, Annales IV, § 72-73.

[10] Plinius Secundus, de Oude (43 of 44 – 79 nC), Naturalis Historia IV, 101.

blijft de Rhenus ook dan nog een rivier tot aan zijn monding. Naar rechts [echter is hij] eerst smal en aan zichzelf gelijk, daarna is hij met wijd en zijd terugwijkende oevers al geen rivier meer, maar een geweldig meer waar hij de vlakten overspoeld heeft, en heet dan Flevo. Een gelijknamig eiland omsluitend wordt hij weer smaller en stroomt weer als [een gewone] rivier [in zee] uit. [11]

Pas in de tijd van de missionarissen komt de naam Almere, en nog één maal Flevo, in de geschreven bronnen voor.

(722.) Toen deze uitverkorene Gods, de martelaar Bonifatius, na dertien jaar verblijf in Friesland, waar hij aan de zuidzijde van het *Almare[-meer]* als eenvoudig evangelist en nagenoeg eenzaam zijn heilige zetel in drie plaatsen bekleed had – waarvan de plaatsnamen deze zijn: de eerste heet Wyrda op de oever van de rivier de Rhenus, waar hij zeven jaar woonde; de tweede Attingahem aan de rivier de Fehta, waar hij drie jaar woonde en in welke plaats hij voor het eerst een volgeling, genaamd Gembert bijgenaamd Gebbo, had; en de derde heet Felisa, dat nog dichter bij de heidenen en ongelovigen lag en waar hij insgelijks drie jaar woonde – na dertien jaar dus zoals gezegd, toen hij op goddelijke aansporing op weg ging naar de Hassi en Thuringi in de oostelijke Frankische gebieden, om die volkeren voor God te winnen, kwam hij bij het vrouwenklooster Palatiolus bij de stad Treveris op de oever van de rivier Mosella, waar toen een abdis aan het hoofd stond, genaamd Addula, zeer vroom en godvrezend.[12]

(752.) [Daar Bonifatius voorziet dat hij van de komende reis niet levend zal terugkeren, wijst hij bisschop Lullus als zijn opvolger aan en geeft hem aanwijzingen voor zijn begrafenis.]
Daar voornoemde bisschop zijn zuchten van zoveel droefenis niet kon beheersen, maar hij steeds weer in tranen uitbarstte, beëindigde de heilige Bonifatius het gesprek en ging terug naar andere zaken. Hij zag na verloop van enkele dagen beslist niet af van de reis, die hij op zich genomen had. Na reisgenoten aangenomen te hebben ging hij aan boord van een schip en drong door langs de rivier de Rhenus, koos van de havens overnachtingsplaatsen uit voor het schip, en bereikte tenslotte door over *het meer dat in hun taal Aelmere* heet de drassige akkers der Friezen binnen te gaan, veilig zijn bestemming. Hij voer rond om de voor het goddelijk zaad onvruchtbare kuststreken te controleren. En toen hij het dreigende gevaar van de rivieren, de zee en de geweldige wateren ontgaan was, begaf hij zich meteen weer zonder voorzorgen in gevaar door het heidense volk der Friezen op te zoeken.[13]

(753.) *Zie hierna onder Bordonchar/Bordine.*

(755.) Het lichaam van de zalige priester – en enige dagen later ook die van de andere martelaren – werd met goede zeilen en bij gunstige wind over *de zeestraat die Aelmerae heet* overgebracht naar bovengenoemde stad Trecht, en daar gebalsemd en begraven totdat vrome en gelovige broederen in den Heer uit Magontia, gestuurd door bisschop Lullus, de opvolger van deze heilige priester en martelaar van Christus, aangekomen waren met een schip om het lijk van de zalige man te vervoeren naar het klooster, dat hij bij zijn leven gebouwd had en dat aan de oever van de rivier genaamd de Fulda ligt.[14]

(782.) En toen de man Gods Liutgerus in diezelfde streek de beoefening van de wetenschap ongeveer zeven jaar had volgehouden, verhief zich de wortel van het kwaad, Widukint, aanvoerder der tot dusver nog heidense Saksen, die de Friezen van de weg Gods afleidde, kerken verbrandde en de dienaren Gods verdreef. De Friezen *tot aan de Fleo-rivier* toe noopte hij het geloof in Christus te verzaken, en te offeren aan de afgoden volgens de gebruiken van de vroegere dwaalleer. Maar ook reisde in die kwalijke opwinding bisschop Albricus af naar de Heer. Toen verliet Liutgerus onder de dwang der omstandigheden die streken, en na de onrust onder zijn volgelingen bezworen te hebben ging hij – twee hunner meenemend, namelijk zijn broer Hildegrim en Gerbert bijgenaamd de Kuise – naar Rome, en vandaar verder trekkend kwam hij bij het klooster van St. Benedictus in het rijk van Beneventum. Daar bestudeerde hij, disputerend in gewijde samenkomsten, de „Regel" van die heilige vader Benedictus. Want hij was verlangend tot zijn nalatenschap een monnikenklooster te bouwen, hetgeen dan ook later met hulp des Heren toegestaan is, in de plaats genaamd Werthina [Werden].[15]

(831.) Rond diezelfde tijd dwaalde het Friese volk door duivelse ophitsing en verleiding op vele plaatsen af van God en van de erkenning van zijn heilige en ondeelbare drievuldigheid,zodat men had kunnen denken dat de leer van Sabellius en Arrius ten tweeden male gezaaid en ontkiemd was. Toen dit de bisschop [Frederik, van Traiectum] ter ore kwam werd hij boos. Wenend en jammerend stak hij snel de *Almere-rivier* over, doorkruiste gouwen en dorpen om te preken, maar o zonde ..... ! Noch hijzelf noch zijn makkers slaagden erin het vermaledijde volk weer op het rechte spoor te brengen. Toen zond de dappere strijder Gods, niet wetend wat te doen en na uiteindelijk advies ingewonnen te hebben, zijn bode naar Traiectum om heer Odulphus te vragen zich zo snel mogelijk naar hem in Fresia te begeven [en] of God misschien door zijn tussenkomst enige redding voor dat volk kon geven. Maar toen de bode in de stad kwam en zijn boodschap overbracht, sprong de man Gods, geleid door het verlangen naar het martelaarschap, meteen op alsof hij voor een feestmaal uitgenodigd was. En na de genoemde rivier overgestoken te zijn, waar de priester hem opwachtte, kwam hij

---

[11] Pomponius Mela (Spaans Romein, 1e eeuw nC), De Chorographia (De Situ Orbis) III, 24, § 24.

[12] Vita Gregorii abbatis Traiectensis, MGHS XV, p. 98. De toevoeging *-meer* staat slechts in één van de drie codices.

[13] Vita S. Bonifatii, MGHS II, p. 349.

[14] Vita S. Bonifatii, MGHS II, p. 351.

[15] Vita S. Liudgeri, MGHS II, p. 410.

naar Stavron.[16]

Voorts zijn er twee bronnen uit 930 en 953, betreffende de door de St.-Maartenkerk in Traiectum gepretendeerde visrechten in het Almere.[17]

De naam *Fleo* (zonder v !) *fluvium* in 782 lijkt me een overblijfsel uit de (Gallo-)Romeinse tijd. In die regressieperiode was het een ingesloten zoetwatermeer, dat zijn water ontving van de IJssel, twee Vecht-en en de Eem, en daarna afwaterde op de Noordzee. De naam Flevo wordt afwisselend gebruikt voor het meer, een daarin gelegen eiland en de afwateringsrivier. Vlieland en de huidige Vliestroom tussen Vlieland en Terschelling zijn daarvan zowel taalkundig als geografisch de relicten.

De naam *Al-* of *Elmere* komt wat vaker voor en is, zoals het citaat uit 752 duidelijk maakt, een Friese naam. Het wordt aangeduid als *fluvium*, *flumen* (beide: rivier, of ruimer: stroom), *stagnum* (meer), *fretum* (zeestraat) of zelfs *sinus maris* (baai, golf van de zee). Vooral de laatste kwalificaties tonen aan dat het in die transgressietijd in open verbinding met de Noordzee stond. Het vormde de verbinding tussen het Friese achterland (waar Bonifatius vermoord was) en het Frankische Traiectum, en werd duidelijk als gevaarlijk ervaren.

We moeten hierbij wel bedenken, dat de bronnen weliswaar gebeurtenissen uit de 8e en 9e eeuw beschrijven, maar veelal eeuwen later geschreven of herschreven werden. Zoals bij de naam Almare in de bron van 722 slechts in één van de drie beschikbare handschriften de toevoeging *lacus* (meer) staat, zo kunnen ook de andere omschrijvingen van het Almere latere toevoegingen zijn.

Bordonchar en de Bordine.

Hekstra wees er in zijn artikel *Het ontstaan van Frieslands Noorden* [18] op, dat *Bordine* de oude naam van de Middelzee was. Ook het stroompje de *Boorne* zou er een restant van moeten zijn. De veronderstelling van een verband met de plaats Bordonchar ligt dan voor de hand.

De oudste mij bekende identificatie is te vinden in de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* , deel 13 (1785), blz. 12 [19]:

Het Boerdiep of de Borne, waarvan zo even in 't voorbygaan gerept werd, draagt by Latynsche Schryvers den naam *Burdo* of *Burdinus*, terwyl de onzen 'er menigmaal dien van *Middelzee* aan geeven, omdat dezelve in 't midden des lands gelegen was, en tusschen Oostergo en Westergo eene scheiding maakte.

We vinden de Bordine in de oude literatuur in 736, in samenhang met de als eilanden aangeduide Oostergouw en Westergouw :

In 736 probeerde het verraderlijke volk der Frisiones de trouw, die het eerder aan Karolus [Karel Martel] beloofd had, te schenden. Karolus verzamelde een leger om per schip tegen hen op te trekken. Toen hij een grote vloot bijeen had voer hij bij hoog water uit, en bereikte de eilanden Wistriamchi en Wastrachia. Helemaal aan de andere kant van de rivier de *Bordine* sloeg hij zijn kamp op, doodde hun aanvoerder de heidense Poppo en vernietigde zijn leger, verwoestte hun heiligdommen en keerde onder Christus' bescherming met een enorme buit terug naar huis. [20]
(N.B. Volgens andere bronnen trok Karel in 733 en 734 op tegen de Friezen op „Wistrigou", maar juist niet in 736.)

Verder komt de Bordine naar voren in de verhalen over de moord op Bonifatius. Zo lezen we:

(753). De heilige Bonifatius, aartsbisschop in Friesland, is als volgt om het leven gebracht: Slechts omringd door een aantal van zijn volgelingen, had hij zijn tent opgeslagen langs de oever van de rivier genaamd de *Bordne*, die loopt langs [de eilanden] die in de volksmond *Ostor-* en *Westerche* heten, en had hij de feestdag bepaald waarop hij de bevestiging van de bekeerlingen zou verrichten. Toen die dag aangebroken was drong een geweldige meute vijanden zwaaiend met speren het kamp binnen. Aan de jongelui die van de andere kant eropaf kwamen verbood de man Gods het gevecht en toen hij zijn volgelingen tot het martelaarschap aanspoorde, strafte de razende herrie der heidenen de lichamen der heiligen met een gelukzalige dood. En toen ze de buit verdeelden ontstond er ruzie onder hen, zodat ze de wapens, waarmee ze de martelaren afgeslacht hadden, tegen elkaar richtten. Het gerucht van de moord op de martelaren verspreidde zich over de gouwen en dorpen. De christenen kwamen bijeen en gingen naar het land der ongelovigen en van alle kanten komend verwoestten ze het in een geweldige orgie. De lichamen der martelaren zijn afgevoerd over de

---

[16] Odberti passio Friderici Episcopi Traiectensis, MGHS XV, p. 350-351; eenzelfde verslag, iets korter, in Ex vita Odulfi Presbyteri, GMHS XV, p. 357.

[17] S.Muller en A.C.Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I, resp. nr. 49 en 120.

[18] SEMafoor, mei 2001, blz. 17.

[19] Met dank aan de heer R. van Veen voor de vingerwijzing.

[20] Annales Mettenses, MGHS I, p. 325-326.

rivier genaamd het *Almere* naar de stad genaamd Trecht en daar gebalsemd. Tenslotte hebben gelovige broeders, die door aartsbisschop Lullus vanuit Mogontia gestuurd waren, het lichaam van de heilige man overgebracht naar het klooster dat door hem bij zijn leven gebouwd was, aan de oever van de rivier genaamd Wulda. Hij vervulde zijn ambt 33 jaar en zes maanden.[21]

(755.) Toen dus, zoals gezegd, het licht des geloofs over Fresia was begonnen te schijnen, en een gelukkige afloop van het leven van deze heilige in het verschiet lag, sloeg hij dan ook, slechts omringd door aantal van zijn volgelingen, zijn tenten op langs de oever van de rivier genaamd de *Bordne*, die loopt langs [de eilanden] die in de volksmond Ostor- en Westeraêche heten. Hij had de feestdag voor de bevestiging der bekeerlingen en pas gedoopten door handoplegging door de bisschop vooraf bepaald, en daarom verspreidde het volk zich wijd en zijd, en keerde iedereen terug naar zijn eigen huis om volgens de gegeven aanwijzing van de heilige bisschop weer samen te verschijnen op de dag bestemd voor hun bevestiging. Toen evenwel de bepaalde dag gekomen was en het morgenrood doorgebroken was nadat de zon al opgekomen was, toen ook waren er omgekeerd vijanden in plaats van vrienden en nieuwe trawanten in plaats van de nieuwe beoefenaren van het geloof verschenen. Een geweldige massa vijanden met speren en schilden was het kamp binnengestormd, zwaaiend met wapens.[22]

De namen Oostergouw en Westergouw komen in deze citaten slechts gecorrumpeerd voor. We zullen ze echter hieronder nog duidelijker tegenkomen. De veronderstelling ligt voor de hand dat de Bordine het water is dat die eilanden van elkaar scheidt. Bij de traditionele interpretatie met Oostergo en Westergo in het huidige Friesland komt men zo inderdaad op de stroom die tijdens een transgressie zou uitgroeien tot de Middelzee.

De volgende stap is nu, dat we – rekening houdend met gebruikelijke mislezingen – Bordonchar zien als Bordone-havn, een haven aan de Bordine. (Gezien de natuurlijke gesteldheid zou dan de locatie Rauwerd het meest in aanmerking komen.) We zullen daar straks een interessante en overtuigende bevestiging van vinden, maar moeten dan wel tot een heel andere kijk op oud-Friesland komen.

Ooster- en Westergouw.

Van de Ooster- en Westergouw vinden we, behalve de reeds genoemde, nog de volgende vermeldingen.

(733.) Karlus kwam met een leger in *Wistragou.* [23]
(734.) Karlus kwam wederom met een leger in *Wistragou*. [23]

(776.) Toen Albricus echter in de stad Colonia de bisschoppelijke waardigheid had aanvaard, zorgde hij dat met hem ook Liutger een priesterlijke status kreeg, en benoemde hij hem tot leraar der kerk in de gouw genaamd *Ostrache*, in de plaats waar de heilige Bonifatius tot martelaar gekroond is. [24]

(846.) Zoals gebruikelijk plunderden de norhtmanni *Ostracia en Westracia* en verbrandden ze het dorp Dorestatum met twee andere dorpen voor de ogen van keizer Lotharius, daar die in het castrum Noviomagus was. Hij heeft de wandaad echter niet kunnen vergelden. Zij daarentegen zijn naar hun vaderland teruggekeerd, de schepen beladen met een geweldige buit aan mensen en goederen. [25]

(873.) En niet lang daarna werd Ruodoldus, een neef van voornoemde tiran, die heel veel gebieden overzee, en het rijk der Franci aan alle kanten, en Gallia op vreselijke wijze, en bijna heel Fresia verwoestte, in diezelfde streek, in de gouw *Ostachia*, met vijfhonderd man door datzelfde volk op snelle wijze omgebracht, en eindigde hoewel hij gedoopt was zijn hondse leven op passende wijze. [26]

(–?–) En verder, hoewel hij vertoon van zijn kwaliteiten behoedzaam vermeed omdat dit een blijk van eigendunk zou zijn, ontbrak het zijns ondanks toch niet aan tekenen daarvan. Als een duidelijke aanwijzing, dat een door zijn mond gesproken opdracht van de Heer consequenties had, kan het volgende dienen. Toen hij eens in Fresia, namelijk in de gouw *Ostargao*, op een zondag predikte voor het volk, en onder meer verbood dat iemand op een feestdag slavelijke arbeid zou verrichten, gingen sommigen hunner, eigenwijs en dom als ze nu eenmaal zijn, terug naar huis. Omdat er een heldere lucht was zijn ze naar het land gegaan en hebben het hooi vergaard en er hopen van gemaakt. Toen dat gebeurd

---

[21] Annalista Saxo, MGHS VI, p. 556. Merk op dat de beide bronnen het niet eens zijn over het jaartal: 753 en 755. Volgens de Winkler Prins-encyclopedie vond de moord plaats op 5 juni 754. De originele bron daarvan is me onbekend.

[22] Vita S. Bonifatii, MGHS II, p. 350.

[23] Annales S. Amandi, MGHS I, p. 8, en met kleine variaties in de Annales Tiliani en de Annales Petaviani (zelfde pag.).

[24] Vita S, Liudgeri, MGHS II, p. 408.

[25] Annales Xantenses, MGHS II, p. 228.

[26] Annales Xantenses, MGHS II, p. 235.

was en de avond viel, zijn alle mijten die die dag vergaard waren door Gods wil door het vuur verteerd, terwijl degene die in vorige dagen vergaard waren, daar onaangetast midden tussenin bleven staan. [27]

(–?–) Fresia is een maritiem gebied, ontoegankelijk door ondoordringbare moerassen, en heeft 17 gouwen, waarvan een derde gedeelte valt onder het bisdom Bremen, met deze namen: *Ostraga*, Rustri, Wanga, Triesmeri, Herloga, Nordi en Morseti. En deze zeven gouwen hebben circa vijftig kerken. Dit deel van Fresia wordt van Saxonia gescheiden door een moeras, dat Waplinga genoemd wordt, en de mondingen van de rivier Wirraha. Van het overige Fresia wordt het gescheiden door het moeras Emisgoe en de grote zee.
Van die zeventien gouwen behoren tot het bisdom Munster de vijf die S. Lutgerus, de eerste bisschop van die streek, van keizer Karolus ten geschenke kreeg. Deze hebben de namen Hugmerchi, Hunusga, Fivelga, Emisga, Federitga en het eiland Bant. [28]

Volgens de traditionele opvattingen zijn de hier genoemde toponiemen eenvoudig te plaatsen: de Ooster- en Westergouw kennen we als Oostergo en Westergo in de provincie Friesland, de Bordine was een rivier, waarvan het huidige riviertje de Boorne over is, waarvan een deel in de middeleeuwen tot een ware binnenzee uitgroeide (de Middelzee), en waarvan ook het Borndiep (of Amelander gat) deel uitmaakte. Ergens aan die Bordine – waarschijnlijk waar de Boorne in de Middelzee uitmondde – lag wellicht de plaats die Ravennas Bordonchar noemde. En ergens langs die Bordine vond de moord op S. Bonifatius plaats. Tijdens de Romeinse regressie zou dit alles heel aannemelijk geweest zijn, behalve dat de Borne toen nog geen Middelzee was, en dat Ooster- en Westergo geen eilanden waren. Tijdens de toen heersende transgressie daarentegen waren Ooster- en Westergo wadden. Van „eilanden" kan men eigenlijk pas met enige goede wil spreken sedert ze bedijkt waren, dus op zijn vroegst in de 10e eeuw.

Er zijn echter ook andere opvattingen. Over de mening van Delahaye kunnen we kort zijn: Volgens hem moeten we heel Friesland in Frans-Vlaanderen zoeken. Ooster- en Westergouw zijn dan de streken ten oosten (Ostrevant) resp. ten westen van Rijsel en Atrecht. Het eilandkarakter daarvan lijkt me moeilijk uit te leggen. De Bordine is volgens hem de Bourre tussen Mergem en Hazebroek, en Bordonchar is Wervik, ten westen van Kortrijk (zonder enige samenhang met de Bordine).

Kreijns en Pirson menen echter, dat Westergouw en Oostergouw te identificeren zijn met resp. de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe [29]. De Bordine kan dan weinig anders zijn dan hetzij de Grebbe, hetzij de Barneveldse Beek en Bordonchar moeten we dan zoeken aan de monding daarvan in de Eembaai (de huidige Gelderse Vallei, met de Eem als overblijfsel). We komen daar straks nader op terug.

(wordt vervolgd)

* *

---

[27] Vita S. Anskarii, MGHS II, p. 721.

[28] Hammaburg. Eccl. Pontif. Lib. I, MGHS VII, p. 289. In de diverse codices van dit werk variëren de namen sterk (behalve Ostraga !). De bewerker van MGHS geeft de interpretaties: Ostringien, Rustringien, Wanga (met het eiland Wangerooge) in het hertogdom Oldenburg, Harlingerland, Norden en Morseti (?) in Oostfriesland, en voor de andere vijf Hugmerchi, Hunsingo, Emisgo, Fivelgo, Federitga (?) en het eiland Bant (Wilhelmshaven).

[29] SEMafoor, november 2001, blz. 20–22. Een naar mijn mening te weinig gebruikt globaal argument is nog, dat het toch wel merkwaardig is dat volgens de traditionele wetenschap de Friezen met alle geweld in het water wensten te wonen, terwijl de beschikbare hoge en droge gebieden onbewoond bleven.

Zoektocht naar het thuisland van de Friezen, Franken en Saksen

J. Koekebacker, Strijbeek

Inleiding

Ongeveer dertig jaar geleden maakte ik kennis met de visie van Albert Delahaye bij een voordracht in Chaam. Zij visie hield in dat grofweg de helft van ons land gedurende een zestal eeuwen in het eerste millennium vrijwel bevolkingsleeg was. Het betrokken gebied was niet veel anders dan zompig land: gedeeltelijk bij eb droogvallende gronden met kreken, poelen en moeras. Dijken waren er nog niet. Vanuit Noordwest-Frankrijk en een stukje Vlaanderen, kwam omstreeks 900 een migratie in noordwaartse richting op gang. Kennelijk vielen er gronden droog, zodat men zich kon huisvesten en handhaven. Een regressie dus. De in die tijd drooggebleven en dus bewoonbare gebieden zoals bijvoorbeeld Gaasterland en de Utrechtse Heuvelrug vormden zeker geen economisch achterland voor opkomende steden als Utrecht. Delahaye moest derhalve Willibrord ergens anders een werkterrein aanbieden. In feite is in grote lijnen de Noordzeekust, zeker historisch gezien, vanaf Calais noordwaarts tot ongeveer halfweg Jutland, een lang uitgestrekt waddengebied, een 'wetland'. Daarin vonden in de loop der tijden voortdurend veranderingen plaats door de natuurlijke werking van de zee en door menselijk ingrijpen. De trans- en regressies worden nu wel betwijfeld, maar of dat helemaal correct is staat nog ter discussie. In ieder geval was de aftocht van de Romeinen omstreeks 270 het gevolg van natte voeten. Delahaye plaatste Friezen, Franken en Saksen in een thuisland (Noordwest-Frankrijk) waar zij volgens de historici in die periode niet konden zijn. Hij heeft getracht een puzzel op te lossen en vervulde hiermee, hoe dan ook, een voortrekkersrol in de herziening van de historische ontwikkelingen van een belangrijk deel van Noordwest-Europa. Anderen hebben nu dat werk van Delahaye kritisch opgepikt en werken verder aan die herbezinning.

Migraties van volken

In meerdere gebieden van Europa is er sprake geweest van vestiging van bevolkingsgroepen die van elders kwamen. Sommigen ervan zijn ook vandaag de dag nog als min of meer apart bestaand volk aan te wijzen, zoals de Albanezen, Basken en Lappen. De vraag die bij mij telkens naar boven komt is deze: waar kwamen die Friezen, Saksen, Franken, Albanezen, Basken en Lappen enz. oorspronkelijk vandaan? Delahaye situeerde in Noordwest-Frankrijk als het ware het begin van onze geschiedenis, maar volgens mij hadden die volken reeds een lange, zware reis achter de rug. Het traject van die reis wil ik in dit artikel proberen te achterhalen. Delahaye heeft zijn onderzoek maar op een klein deel van Europa toegespitst. Europa benoorden de Alpen was tot aan het begin van het laatste millennium v.Chr. zeer dun bevolkt. De omstandigheden waren er dan ook naar. De Scandinavische gletsjers waren dan wel weg, maar het puin daarvan, en dat van het staartje van de laatste ijstijd, werd maar langzaam door de natuur overwonnen. De Noordzee, drooggevallen door lager zeeniveau en door het zojuist genoemde puin, vormde een tijdlang een landbrug tussen Engeland en het vasteland. Deze verbinding werd verbroken in het tweede millennium v.Chr. door weer stijgend zeeniveau en het wegspoelen van puin. In Zuid-Europa was de natuur wat aangenamer en daar ontwikkelden zich dan de eerste Europese naties met een geschreven geschiedenis van betekenis. Daar had men echter te kampen met natuurgeweld in de vorm van grootschalige aardbevingen en de daarbij behorende vloedgolven, alsmede ontploffende vulkanen. Meerdere landstreken rondom de Middellandse Zee waren daarbij betrokken en in de Egyptische geschiedenis vonden het Oude Rijk en het Middenrijk bij zulke rampen hun einde. Op Kreta verdween de pre-Helleense beschaving en de paleizen van Minos werden verwoest. In de hele regio brachten deze geologische rampen herhaaldelijk grote verwarring teweeg: bevolkingsgroepen sloegen op de vlucht, economisch kwamen vele gebieden tot stilstand en ook bestuurlijk leidde zoiets in vele gevallen tot een totale ontreddering.

Van die migrerende volken in Zuid-Europa een paar voorbeelden. Bekend zijn de Etrusken, afkomstig uit het westen van Klein-Azië, die zich vestigden in een gebied ten noorden van Rome, nu bekend als Toscane. De Romeinen hebben hen politiek overvleugeld, maar hun inbreng in Italië was groot. Van hun taal is niet veel bekend; zij werden geromaniseerd. Het Latijn van Rome en Latium is overigens

ook niet oorspronkelijk Italisch. In Toscane-Florence zou het beste en zuiverste Italiaans worden gesproken; hierbij wordt met name gedacht aan Dante, Petrarca, Leonardo da Vinci. Zonder de Etrusken zou Italië een minder hoog beschavingspeil bezitten. De Goten, zogezegd een Germaans volk, waren een voorbeeld van een migrerend volk in noordelijk Europa. Ik volg hen vanuit Zuid-Zweden richting Krim vanwaar ze terechtkwamen in Spanje, Zuid-Frankrijk en een ander deel in Italië: West-Goten respectievelijk Oost-Goten. Op hun eindbestemming versmolten zij met de plaatselijke bevolking.

Het traceren van zulke tochten is voor historici niet zo eenvoudig en fouten zijn onvermijdelijk. Vooral vanuit Azië kwamen regelmatig vestigingen in Europa. Er was een zekere aantrekkingskracht vanwege de veronderstelde rijkdom van Rome resp. Griekenland. Bij migraties was er meestal van "tussenstations" sprake. Zo'n tijdelijke vestigingsplaats kan dan wel enkele generaties bewoond blijven. Vestigingen van onderscheiden volkjes schoven over elkaar heen of vervingen een omgekomen volkje. Van dit laatste is Kreta een mooi voorbeeld. Toen de pre-Helleense cultuur van Minos bij een natuurramp vernietigd was, kwam hervestiging vanaf het vasteland. Ook die ging ten onder en weer kwam er hervestiging, vanwaar is echter onduidelijk. In het oostelijk deel van het Middellandse Zee-bekken begon dan in het halfduister van het tweede millennium v.Chr. de geschiedenis van het oude Griekenland. Meerdere volken vestigden zich daar en versmolten er tot "Hellas". Naast de meegebrachte volkse bagage was er al spoedig veel wisselwerking en strijd, met de hele regio tot in Egypte en later ook tot in Perzië toe. Zo ontstond het eerste filosofische laboratorium van Europa. Men spreekt er nog over!

Ook de geschiedenis van Israel leert ons dat het een voortdurend trekken, zich vestigen, reizen en zich hervestigen was. Eenmaal thuis in Palestina kwam het, na de koningen David en Salomo, tot instabiliteit in de regio. Instabiliteit, uitlopend op de zgn. ballingschappen: de onder militaire dwang wegvoering van nagenoeg de hele bevolking. De tien noordelijke stammen naar Assyrië, van waar zij, na ondergang van het bewind aldaar, terechtkwamen in de stroom zwervende groepen richting Europa. Davidy traceert hen in de westelijke helft van Europa, waar zij in de grote Europese bevolkingsmix opgingen. De bevolking van Jeruzalem en wijde omgeving, goed honderd jaar later, werd afgevoerd naar Babylon (profeet Daniël !). Dit was dan in hoofdzaak uit de stam Juda; van deze stamnaam is de volksnaam joden afgeleid. De Perzische koning Kores, de heerser in de wijde omgeving in de tijd na Babylon, liet hen teruggaan naar Jeruzalem. De Romeinen hebben dan in 70 n.Chr. de stad verwoest en de joden raakten verspreid over de wereld, de zgn. diaspora. Davidy beschrijft hoe het allemaal zit en zo ook Van Eekeren.

Conclusie

Het zwerven van stammen en volken was tot op zekere hoogte eeuwenlang een normale zaak. Tijden van betrekkelijke rust wisselden af met tijden van verwarring onder volken, hetgeen niet een heel continent hoefde te omvatten. Daarbij vormde Europa als deel van het Euraziatische continent een vangnet. Zou het begrip diaspora ook niet kunnen gelden voor de bekende volken van Friezen, Franken en Saksen? Hun 'thuisland' heeft mogelijk wel zeer ver weg gelegen. Was de lokalisatie Noordwest-Frankrijk (visie Delahaye) hierbij slechts een tussenstation van enkele eeuwen? Zuid-Scandinavië was een concentratiepunt, van waaruit verder getrokken werd zoals de Goten. De migraties op eigen initiatief vóór de ballingschappen kwamen meer terecht in Ierland en Brittannië. In later tijd was er van daar dan de missionering naar het tegenoverliggende vasteland door monniken als Willibrord en Bonifatius. In Ierland en Brittannië was eerder een christelijke samenleving dan in onze streken en mede daardoor ook geen zending hier vanuit Zuid-Europa. In de periode van migraties en herhaalde migraties en de daaruit voortkomende onderlinge strijd kregen dan uiteindelijk de middeleeuwse Nederlanden hun definitieve vorm.

Literatuur

1. Yair Davidy, *Lost Israelite Identity.*
2. I. Velikovsky, *Eeuwen in chaos.*
3. C. van Ekeren, *De Tien Stammen naar de Bestelde Plaats.*

THET OERA LINDA BOK

Joep Rozemeyer

Ook in SEM-kring komt het Oera Linda Boek regelmatig ter sprake. Het wordt nogal eens als onomstreden bron en als bewijs voor menige stelling aangevoerd, terwijl het laatste woord over de echtheid van het handschrift nog steeds niet gezegd is. Er bestaat er een redelijke verdenking dat het niet om een origineel middeleeuws handschrift gaat, maar dat het een vervalsing zou zijn.

In 1982 maakte ik kennis met het Oera Linda Boek toen Albert Delahaye het mij ter inzage gaf. Het bleek fascinerende lectuur: de Friezen waren in Voor-Indië geweest en hadden en passant ook nog Athene gesticht.

Toen ik het jaar daarop in noordwest Frankrijk meeliep in de herdenkingstocht van de slag bij de Peeme, een veldslag waarbij dit Nederlands-talig gebied definitief verloren ging aan Frankrijk, sprak ik een Nederlands sprekende Fransman. Toen ik een toespeling maakte op de Friese afkomst uit Voor-Indië keek hij me verbaasd aan en zei: jij hebt het Oera Linda Boek gelezen en zowel hij als ik vielen van onze stoel: je loopt in het Franse platteland en uitgerekend daar ontmoet je een Oera Linda lezer. Maar de aap kwam snel uit de mouw: deze Fransman kende Albert Delahaye persoonlijk en ook diens ideeën. Zo maakte ik kennis met Jacques Fermaut!

Voorgeschiedenis

Cornelis over de Linden, werkzaam op de rijksmarinewerf te Den Helder, was volgens eigen zeggen in het bezit van een met vreemde letters geschreven, oud Fries manuscript dat hij niet kon lezen en wilde laten vertalen. Via een hoofdonderwijzer in Harlingen kwam hij in contact met Eelco Verwijs, destijds provinciaal bibliothecaris en rijksarchivaris in Friesland. Verwijs kreeg vanaf midden 1867 met enige regelmaat katernen van het manuscript toegezonden en toonde zich aanvankelijk nieuwsgierig, maar het plan voor een vertaling dreigde te verzanden doordat hij steeds meer aan de echtheid twijfelde.

Op Verwijs' aanraden nam Johan Winkler, bestuurslid van het Fries Genootschap voor Geschied-, Oudheid en Taalkunde te Leeuwarden, de bemoeienissen over. Winkler bracht echter in 1870 tijdens een vergadering naar voren dat het manuscript onmogelijk oud kon zijn en dat hij het nut van een vertaling niet inzag.

Doch alles raakte in een stroomversnelling toen een ander Genootschapslid, de Leeuwarder conrector J.G. Ottema, het manuscript voor echt verklaarde en de vertaling op zich nam.

In 1872 volgde de uitgave van de volledige tekst met vertaling (herdrukt in 1876 en 1971) door Ottema onder de naam "Thet Oera Linda Bok". De naam betekent `Over de Linden-boek' en was gekozen omdat de familie Over de Linden er een aantal malen als Overa Linda, Ovira Linda of Oera Linda in voorkomt. Het was geschreven in een soort runentekens en Verwijs "herkende het terstond als zeer oud Friesch". Het boek begint met een vermaning aan de erfgenamen het boek goed te bewaren en over te leveren, en vooral te zorgen dat het niet in handen van monniken valt, want die zouden het zeker vernietigen. Het boek bevatte de geschiedenis van het Friese volk vanaf 2193 v.Chr. en tevens de wetten en rechten van de Friezen.

Korte inhoud:

Het opperwezen Wralda (lees 'Oeralda', dat is 'Overoude' naar het Friese wrââld, 'wereld', en ââld, 'oud') schiep drie oermoeders die op hun beurt weer drie rassen voortbrachten.

Lyda's kinderen woonden in Afrika en hadden verstand noch moraal.

Finda's kinderen woonden in Azië en Aldland of Atland ('Oudland', Atlantis) en bezaten wel verstand, maar geen moraal.

Frya's kinderen ten slotte bewoonden Europa en hadden, men raadt het al, zowel een goed verstand als een hoge moraal.

De Lyda's en Finda's voerden eindeloze oorlogen en werden despotisch geregeerd. Het uitdenken en opleggen van godsdienstige doctrines en het aanstellen van priesters zorgde ervoor dat iedere hang naar geestelijke vrijheid effectief werd gesmoord. Hoe anders was dit bij de Frya's. Dezen leefden in vrede en bezaten een hoge beschaving zonder priesters en kerken. De Frya's blonken uit in zelfbeheersing en liefde tot de deugd en beseften dat leven zonder vrijheid zinloos is. Deze goede gang van zaken werd bewaakt door 'volksmoeders' die in speciale burchten de lamp van de wijsheid brandend hielden. De belangrijkste volksmoeder, de 'eremoeder', zetelde in de hoofdburcht op Texland (Texel), genoemd naar 'Frya's tex', een soort grondwet, die daar op de wanden gebeiteld was. De inrichting van deze samenleving roept sterke associaties met een antiklerikale vorm van de 19de-eeuwse vrijmetselarij op.

In 2194 v.C. vond er een catastrofe plaats waardoor alles anders zou worden. Aardbevingen en vloedgolven teisterden de aarde, Aldland verzonk en de ondoordringbare wouden die in Twiskland (Tussenland, Duitsland) een natuurlijke barrière tegen Azië hadden gevormd, brandden af. Vele volkeren raakten op drift en

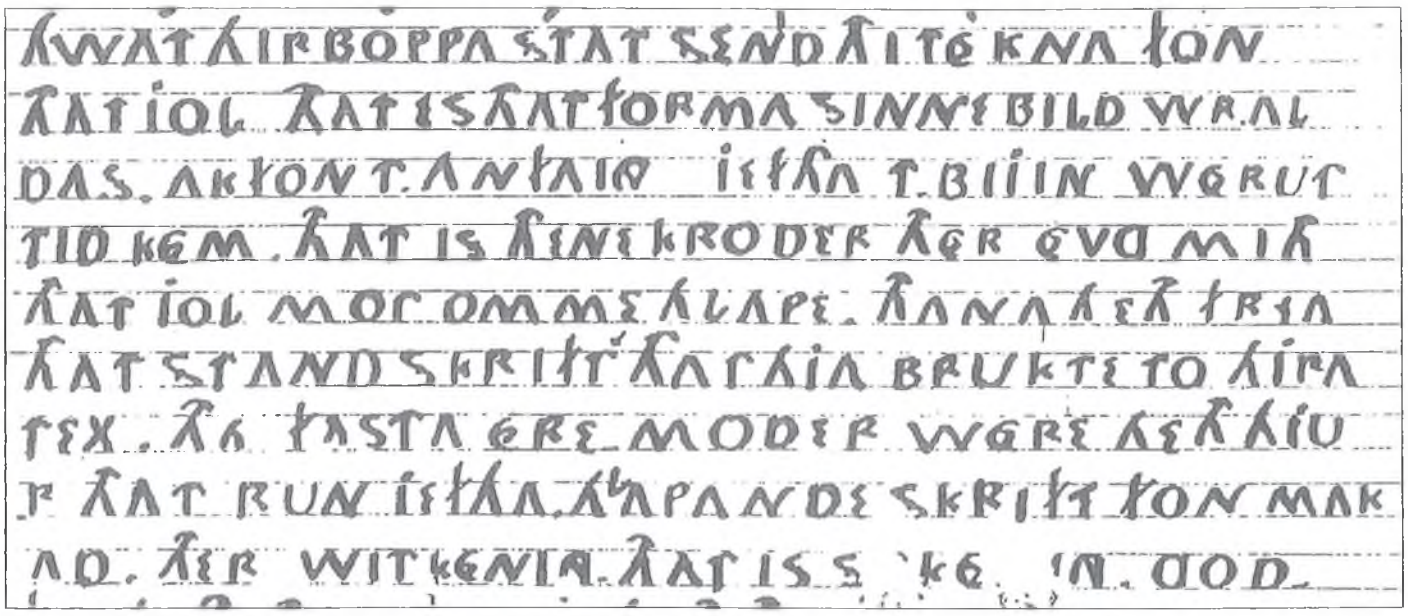

Detail uit het Oera Linda Boek. De lettertekens doen wat 'grieks' aan. Er staat:
Hwat hyr boppa stât send thi têkna fon thât jol. Thât is thât forma sinnebild Wr.aldas, âk fon t-anfang jeftha-t bijin, wêrut tid kêm, thât is thene Kroder thèr èvg mith thât jol mot ommehlâpa. Thana heth Frya thât standskrift mâkad, thât hja brukte to hira tex. Thâ Fasta èremoder wère, heth hju-r thât run'jeftha hlâpande skrift fon mâkad. Ther Witkèning thât is Sèkèning .....
Vertaling: Wat hier boven staat, dat zijn de teekens van het Juul, dat is het eerste zinnebeeld van Wralda, ook van den aanvang of het begin, waaruit de Tijd is voortgekomen; deze is de Kroder, die eeuwig met het Juul moet rondloopen. Hiernaar heeft Frya het staand schrift gevormd, 't welk zij gebruikte voor hare tex. Toen Fasta eeremoeder was, heeft zij er het run of loopend schrift van gemaakt. De Witkoning d.i. Zeekoning .....

de Frya's werden door Lyda- en Finda-volkeren bedreigd: in het oosten de Finnen en de Magyaren (Hongaren), in het zuiden de Golen (Galliërs). Door list en geweld slaagden deze volkeren erin om de Frya's in de loop der eeuwen te verbasteren en terug te drijven. Het resultaat: Fryasland, dat zich van Scandinavië tot Spanje en van Groot-Brittannië tot Polen en Griekenland had uitgestrekt, kromp ineen tot de huidige provincie Friesland.

De Friezen hebben de wereld tijdens hun deemstering nog wel ingrijpend veranderd. Een paar voorbeelden. De goden Wodan en Neptunus zijn naar Friezen genoemd. Vroeger bestond er een intens handelsverkeer tussen Friezen en Phoeniciërs (Middellandse Zee). Priesteres Nyhellenia (romeins: Minerva; grieks: Pallas Athena) voerde de Friezen naar Attika en stichtte Athene en introduceerden de democratie. Men trok door naar India. De plaats Minnagara, ook door Ptolemaeus genoemd, was een Friese nederzetting bij de Indus. De Griekse en Latijnse alfabetten zijn van het Friese afgeleid. Het Incarijk is waarschijnlijk ook van Friese oorsprong. Het boeddhisme steunt op Frya's leer. Dit is mogelijk geweest doordat een aantal uitgeweken Friezen in de periode 1500-300 v.C. in India heeft gewoond. Zij zijn onder leiding van Friso naar het moederland teruggekeerd, nadat zij door Alexander de Grote gedwongen werden om zijn naar Europa terugtrekkende Macedonische leger bijstand te verlenen. Interessant is ook dat Odysseus een aantal jaren in een Friese burcht op Walcheren zou hebben verbleven.

Vervalsing?
Door vele vreemde details in het boek is de indruk ontstaan dat het niet om een origineel middeleeuws handschrift gaat maar om een vervalsing. Zo is zeer merkwaardig dat het gebruikte lettertype nader wordt uitgelegd. Voor iemand die iets op schrift stelt erg ongebruikelijk, want een schrijver gebruikt gewoon een schrift zonder uitgebreid in te gaan hoe dat nu ontstaan is. Ook mededelingen als "het eiland Kreta hebben we zo genoemd omdat de inboorlingen ons met kreten ontvingen" doet de wenkbrauwen fronsen. Ook de opgegeven data zijn merkwaardig, daar destijds een jaartelling vanaf Christus nog niet in gebruik was. En wat te denken van Neptunus "in de wandeling Neef Teunis geheten"! Er staan opmerkingen in over paalwoningen in Zwitserland en longziekte onder het vee, terwijl resten van die woningen pas in 1854 zijn ontdekt en longziekte pas in de 19de eeuw als een afzonderlijke ziekte is herkend. Reeds vroeg werd getwijfeld aan de echtheid van het boek. In 1876 werd de papiersoort waarop het boek geschreven was nader onderzocht. Het bleek geen middeleeuws papier te zijn, maar machinaal papier uit 1850!

Wie schreef het Oera Linda Boek?
De meeste publicaties over het Boek gaan niet over de echtheid, maar over de vragen wie de schrijver was en wat hij heeft beoogd. Het is nooit gelukt om deze vragen te beantwoorden. Van meerdere personen is 'bewezen' dat zij het Boek schreven.

C. over de Linden

THET OERA LINDA BOK.

NAAR EEN

HANDSCHRIFT

UIT DE

DERTIENDE EEUW.

EIGENDOM DER FAMILIE OVER DE LINDEN,
AAN DEN HELDER,

BEWERKT, VERTAALD EN UITGEGEVEN DOOR

Dr. J. O. OTTEMA.

TWEEDE UITGAVE.

TE LEEUWARDEN, BIJ
H. KUIPERS.
1876.

Zo is 'bewezen' dat **Cornelis Over de Linden** de auteur was. Hij bezat boeken waarvan sporen in het Boek terug te vinden zijn, was een papenvreter, schreef over een zelfbedachte geestelijke orde waarvan de leer aan 'Frya's tex' doet denken en hij hing een pan-Friese ideologie aan. Maar er is ook 'bewezen' dat **Eelco Verwijs** de auteur was. Hij bezat de benodigde kennis en was een grappenmaker die al eerder zelfgemaakte 'Middeleeuwse' gedichten in een bloemlezing had opgenomen. Hij zou de aan Frisiomanie lijdende leden van het Friesch Genootschap een kool hebben willen stoven. En net als Over de Linden was ook Verwijs een priestervreter die katholieke kerken 'kille, vunzige holen' en 'graven der vrije gedachte' had genoemd.
Een andere kandidaat is **François Haverschmidt**, alias Piet Paaltjens. Deze modernistische predikant en dichter had in Den Helder en het Friese Foudgum gewoond en kende Verwijs. Hij zou het Oera Linda Boek hebben geschreven om het gezag van de bijbel aan te tasten. Opvallend genoeg lijkt de plattegrond van Foudgum en omgeving op het zesspakige juulrad. Voorts is 'bewezen' dat de taalkundige en schrijver **Joost Hiddes Halbertsma** de auteur is. Halbertsma kende Verwijs goed en we vinden zijn gedachtegoed in het Oera Linda Boek terug. Er bestaat ook een rapport waarin de grafoloog C.J. Böttcher, die in de jaren '50 deze pseudo-wetenschap in Leiden doceerde, Halbertsma als de auteur aanwijst.

In 1986 besprak A.Korthals Altes het Oera Linda Boek dat volgens hem een farce is. "Nog steeds wordt gezocht naar de vervalser". "De middel-Nederlands deskundige Obbema opperde dat mogelijk de namen Liko en Hiddo uit de proloog van het boek kryptoniemen zijn van Eelco en Hiddes. Verwijs was een knap maar miskend man en Halbertsma veelzijdig begaafd maar met een sarcastische humor en een lastig karakter en daarom voor het professoraat gepasseerd. Beiden hadden de kennis en de mentaliteit om het Oera Linda Boek te fabriceren, mogelijk met een geschrift uit Over de Lindes bezit als basismateriaal".
Zoals SEMafoor III-4 pag.39 meldt zal Goffe Jensma binnenkort promoveren op het Oera Linda Boek. Hij stelt dat François HaverSchmidt (co-)auteur is van het boek en zelfs de *auctor intellectualis* ervan.

Mening van een Friese oudheidkundige
Ik legde in 1996 de vraag naar de echtheid van het boek voor aan Herrius Halbertsma in Amersfoort, schrijver van "Frieslands Oudheid". Volgens hem was het "een uit de hand gelopen grap van Eelco Verwijs (1830-1880). Te

Franeker geboren, groeide Verwijs op in Deventer en werd daar protégé van Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869), doopsgezind predikant aldaar, taalgeleerde en oudheidkundige. Deze had een befaamde oudheidkundige en taalkundige bibliotheek waarvan Verwijs vrijelijk gebruik mocht maken. Enigszins onbezonnen wilde hij de spot drijven met het zelfingenomen bestuur van het Fries Genootschap en flanste het Oera Linda Boek in elkaar, om dit op listige manier in handen te spelen van het Genootschap opdat de heren er in zouden vliegen. De opzet gelukte wonderwel maar tot schrik van de -onbekende- auteur stelde de provincie Friesland het handschrift ter beoordeling in handen van Verwijs zelf, die toentertijd archivaris van Friesland was! Hij maakte er zich handige van af en overleed korte tijd later zodat hem verdere problemen bespaard bleven.

Omdat Verwijs gebruik had gemaakt van de destijds zéér zeldzame boeken die in de boekerij van Joost Hiddes voorkwamen heeft men er dominee Joost wel op aangekeken de bedrieger te zijn geweest maar ten onrechte. Absolute zekerheid over de ware schrijver zal wel nimmer verkregen worden maar ik ben er van overtuigd dat mijn mening de juiste is, gezien ook het gebruik van de boeken uit de bibliotheek van ds. Joost en de spotlust van Verwijs, die als student wel meer van die grappen heeft uitgehaald en dat aandurfde omdat hij uitzonderlijk begaafd was en geen tegenspelers van formaat had die het bedrog meteen doorzagen. Later zal hij daar duchtig spijt van hebben gehad omdat ontdekking zijn carrière (hij werd later hoogleraar te Leiden) zou kunnen bedreigen maar bij zijn leven is dat niet gebeurd". Tot zover Herrius Halbertsma. Het laatste woord over dit onderwerp lijkt nog niet gezegd. Waarmee de juistheid van het opvoeren van het Oera Linda Boek als betrouwbare bron nog steeds ter discussie staat.

Litteratuur

J.G.Ottema: Thet Oera Linda Bok. Leeuwarden 1876
H.Halbertsma, persoonlijke mededeling
A.Korthals Altes: Oera Linda. NRC 27-5-'86
G.C.Molewijk: Het Oera Linda Boek, Skepter 6(4) 33-36, publicatie internet
SEMafoor III-4 p.39

Moerdijkse Postbaan 14
4872 LJ Etten-Leur
jrozemeyer@wish.net

Toeval aan de haal met grap Oera Linda Boek

LEEUWARDEN - Het Oera Linda Boek dat in 1867 opdook, was bedoeld als een speelse bijdrage aan het debat van die tijd. Maar het toeval ging ermee aan de haal, zei literatuurhistoricus Goffe Jensma gisteren op het Frysk Filologekongres in Leeuwarden. De les van het Oera Linda Boek is volgens hem, dat er geen recept bestaat voor de ideale mystificatie.

Jensma, die de laatste hand legt aan zijn dissertatie over het Oera Linda Boek, noemde de pseudokroniek „ien fan de meast komplekse ferfalskingen út de wrâldliteratuer". Complex is ook de manier waarop het boek naar buiten is gebracht. Daar zijn in dit geval wel zeven personen aan te pas gekomen, die te maken hadden met verschillende versies van het werk: het origineel, overtreksels en kopieën, in allerlei varianten.

Het boek is naar buiten gebracht door scheepstimmerbaas Cornelis over de Linden in Den Helder, die met een aannemelijk verhaal kwam. Jensma sprak van „in geniaal herkomstferhaal, dêr't wiidweidich op omoefene is".

Voor Jensma staat vast dat Over de Linden wel in het complot zat, maar niet de eigenlijke schrijver is geweest. Hij komt uit bij HaverSchmidt als 'autor intellectualis', met Eelco Verwijs als regisseur van het geheel: dat het naar buiten brengen van het Oera Linda Boek heeft Verwijs echter zijn hand overspeeld, meent hij. Hij heeft buiten het toeval gerekend. Daardoor mondde de mystificatie uit in serieus bedrog.

Hoewel volgens Jensma voor ingewijden de kolder er duimendik op ligt, omdat de makers uit waren op ontmaskering, zijn er nog altijd mensen die uitgaan van de authenticiteit van het Oera Linda Boek. Sinds de jaren zeventig hebben New Agers zich aangediend als nieuwe 'gelovigen'.

Enkele jaren geleden verscheen er nog een Zuid-Afrikaanse versie, aangeprezen als „die verstommende bewys dat Afrikaans 4500 jaar oud is". Jensma zelf kreeg een Australische aan de telefoon, die hem vertelde dat ze het boek had gelezen maar de inhoud tevoren al kende: „Om't se it sels earder al in kear dreamd hie."

Leeuwarder Courant
14 december 2002

Is Nijmegen Noviomagus?

Samenvatting van de lezing van Paul van Overbeek op de SEM-studiedag te Bavel op 30 november 2002

Hoewel er veel is geschreven over de geschiedenis van Nijmegen blijkt er, bij nadere beschouwing, t.a.v. het eerste millennium nog veel onduidelijk te zijn. Dit betreft vooral de naamgeving en de periode tussen het vertrek van de Romeinen en ca. 1050.

Romeins Noviomagus

In 1980 verschijnt het *Bronnenboek van Nijmegen*, op basis van eerder literatuuronderzoek van de Katholieke Universiteit. Hierin staan o.a. 10 bronnen met de naam Noviomago uit de periode van 98 tot 250 n.Chr. die volgens de auteurs, Leupen en Thissen, op Nijmegen slaan. Deze bronnen werden onvertaald en deels onvolledig geciteerd. In dit gemis en in commentaar op de bronnen werd door de vroegere adjunct-archivaris van Nijmegen Delahaye voorzien. Daarin toont hij aan dat deze bronnen geen bewijs leveren dat ze op Nijmegen slaan. Geen komt uit Nijmegen, maar ze werden verspreid over heel Europa aangetroffen.
Een bijzondere geval is het noordelijkste "Noviomagus" op de Peutinger-kaart. Het huidige Nijmegen is echter niet de enige plaats waarop de naam Noviomagus van toepassing kan zijn. Op de Peutinger-kaart komen we zes Noviomagi tegen; volgens de traditionele verklaring o.a. Nijmegen, Spiers, Neumagen, Nijon en Novion-Porcien. Daarnaast zijn er plaatsen die op andere gronden in de Romeinse tijd waarschijnlijk Noviomagus hebben geheten zoals Noyon, Lisieux, Noyant, Noyen en Nyons. Ook bij Ptolemaeus en in het Itinerarium van Antoninus vinden we Noviomagi. Delahaye suggereert naast Nijmegen in de loop van de tijd voor Noviomagus maar liefst twintig plaatsen. Gysseling en Rozemeyer suggereerden nog andere mogelijkheden. Zelf ontdekte ik onlangs nog een ander Noviomagus op internet.
Slechts één van al deze plaatsen had, blijkens elders gevonden inscripties de naam Ulpia Noviomagus. Hiervoor zijn twee plaatsen genomineerd: Nijmegen en Neumagen. Noviomagus komt in de vermeldingen uit de Romeinse tijd en later af en toe voor in combinatie met (het eiland van de) Bataven. Het zijn met name deze vermeldingen waarover discussie bestaat of het hier wel Nijmegen betreft of misschien toch Noyon of een andere Franse plaats. Waar de rivier Vaculus (o.a. ook Vachalis) in dit verband vermeld wordt, zou dit volgens Delahaye in plaats van de Waal de Lys kunnen zijn. De naam voor de Waal lijkt af te stammen van het locale woord "weel" (dit betekent doorbraak).

Romeins Nijmegen (12 v.Chr. tot 400 n.Chr.)

Men gaat er tegenwoordig algemeen van uit dat het Romeinse verleden van Nijmegen circa 12 v.Chr. begint.
Tot 250 n.Chr. is er Romeinse bewoning geweest, aangetoond door archeologische vondsten op diverse locaties in Nijmegen. Tot het eind van de 4^{e} eeuw zijn de Romeinse locaties vermoedelijk door anderen bewoond gebleven. Er zijn echter nergens lokale vondsten gedaan die zelfs maar een indicatie geven van de in de Romeinse periode gebruikte plaats- of regionaam.
In het *Bronnenboek* worden naast “Noviomagi” vanaf 98 n.Chr. ook de volgende namen voor Nijmegen opgeëist: "Civitas Batavorum", "Batavodurum" en "Oppidum Batavorum" en inscripties met "M.B(at)." (uitgelegd als "Municipium Batavorum"). Ook van deze inscripties is er geen in of bij Nijmegen aangetroffen. Een verband met Noviomagus of Nijmegen is ook daaruit dus niet af te leiden.
Uit vondsten zoals dakpanstempels kan afgeleid worden welke troepen achtereenvolgens in Nijmegen gewerkt of geleefd hebben. Andere schriftelijke bronnen daarover ontbreken.
Daarnaast ontstaat er een zogenoemde Frankische nederzetting ten oosten van het centrum met daarin munten uit de tijd tot 335. Uit de archeologische vondsten blijkt dat alleen het hogere deel van Nijmegen nog tot eind 4^{e} eeuw bewoond blijft.

Noviomagus 400-770 in de bronnen

Het *Bronnenboek* claimt na de 4^{e} eeuw tot 777 geen Noviomagus-vermelding voor Nijmegen. Toch zijn er uit deze periode tot 770 nog 28, vooral Franse bronnen te vinden die spreken over Noviomagus of een variatie daarop. In al deze gevallen twijfelt niemand er aan, dat het de bisschopsstad Noyon betreft, waar de Frankische heersers hun paleis hadden. Hierover zijn de historici het eens.
Sleutelmoment is circa 770. Dan begint Karel de Grote volgens Einhard met de bouw van twee paleizen, waarvan één te Noviomagus. Mede omdat tot dan toe Noviomagus in de vroege Middeleeuwen steeds Noyon betekende, lijkt het bijzonder onwaarschijnlijk dat een Frankische koning kort na zijn kroning in Noviomagus (= Noyon) in een dun bevolkte uithoek ver buiten de kern van zijn rijk een paleis bouwt op een plaats die hij hetzelfde noemt als de plaats waar hij gekroond werd. In de toevoeging in Einhards tekst "aan de rivier de Vahalis die het eiland van de Bataven in het zuiden voorbij stroomt" zou volgens Delahaye verkeerd geïnterpreteerd en gewijzigd zijn door een latere kopiist.

Noviomagus 770 - 1125 in de bronnen in principe Noyon?

Ook van 770 tot 1047 is er in bronnen o.a. sprake van Niumaga, Noviomagus, Noviomus, Neumaga en vele afwijkende spellingen. Een groot deel van deze bronnen bevat slechts de vermelding van de plaatsnaam of het paleis aldaar en heeft op grond hiervan geen waarde voor de bepaling om welke stad het gaat, zolang er ook in Noyon nog een residentie aanwezig is. Vanwege het verband waarin in deze bronnen de plaatsnaam voorkomt en het feit dat het vrijwel uitsluitend uit Frankrijk afkomstige bronnen betreft, wordt het merendeel van deze bronnen aan Noyon toegeschreven.

Zonder dat daar een goede argumentatie voor wordt gegeven, heeft men in het *Bronnenboek* hieruit een keuze voor Nijmegen gemaakt. Delahaye stelt dat de onderbouwing voor de interpretatie Nijmegen ontbreekt of onjuist is, dat verschillende van de opgenomen teksten dubbel geclaimd worden door Franse en Duitse en Nederlandse historici en dat er met elkaar verband houdende vermeldingen de ene keer wel en de andere keer niet op Nijmegen worden toegepast.

Een groot aantal teksten tussen 836 en 925 waarin Noviomagus (en variaties hierop) en het eiland der Bataven genoemd worden gaat over aanvallen van Noormannen. Slechts enkele van deze vermeldingen worden voor Nijmegen geclaimd; de overige werden in het *Bronnenboek* aan Noyon overgelaten. Een aantal teksten betreft aanvallen op een Karolingische residentie of palts die zeker in Noyon en waarschijnlijk niet ook in Nijmegen gelegen heeft. Ook uit het verband van omringende steden en streken waar dit gebeurde is het zeer aannemelijk dat het om Noyon gaat. Voor andere vermeldingen zijn Neuville-en-Condroz en Neumagen goede alternatieven.

Uit verschillende Franse en Vlaamse bronnen blijkt dat de tegen keizer Hendrik III in opstand gekomen hertog Godfried van Opper Lotharingen samen met graaf Boudewijn IV van Vlaanderen en andere bondgenoten in 1047 het koninklijk paleis van Neomagus in brand stak. Daarbij verwoestte hij ook de omliggende plaatsen en nam in dezelfde actie sommige versterkte steden in die vroeger aan de keizer behoord hadden en veroverde ook de stad Verdun en stak deze met de grote Maria-kerk in brand. Uit de teksten blijkt dat niet alleen Lotharingers maar ook Vlamingen hierbij betrokken waren. De hele actie vond, zoals blijkt uit locaties en deelnemers, plaats in Noord-Frankrijk en Vlaanderen; uit niets blijkt dat deze voor een deel ook op zeer grote afstand, in Nijmegen heeft plaatsgevonden. Slechts een deel van de op deze gebeurtenis slaande teksten wordt door Leupen en Thissen voor Nijmegen geclaimd, de rest laten zij aan Noyon over zodat volgens hen op beide plaatsen tegelijkertijd een paleis vernietigd zou zijn.

Nijmegen 400-1125; continuïteit van bewoning in de vroege Middeleeuwen?

De vondsten uit de periode van de 5e tot in de 10e eeuw zijn in Nijmegen bijzonder schaars in absolute zin, en nog veel schaarser in relatieve zin vergeleken met de veel kortere Romeins / Germaanse periode daarvoor. De hele archeologische oogst blijkt in principe te bestaan uit enkele Merovingische urntjes, enkele zuid-noord georiënteerde Frankische graven met bijgaven uit het einde van de 4^{e} eeuw, en enkele skeletten die op grond van daarbij gevonden zwaarden op het Valkhof aanvankelijk ook in de 4^{e} eeuw werden gedateerd, maar later door Thijssen naar begin 7^{e} eeuw zijn omgedateerd.

Dit vrijwel ontbreken van vondsten die overeenkomen met de lengte van de periode en de vermeende belangrijke positie van de Nijmeegse keizerpalts vanaf eind achtste eeuw geeft ernstig te denken.

Op grond hiervan kan slechts geconstateerd worden dat er hier en daar gedurende betrekkelijk korte perioden groepen mensen gewoond hebben. Van een stedelijke bebouwing is in het geheel nog geen sprake. Hierdoor rijst ernstige twijfel over de bewoningscontinuïteit in Nijmegen na het vertrek van de Romeinen.

Er is uit de periode van 770 tot in de 11^{e} eeuw, geen archeologisch bewijs gevonden voor wat in de bronnen over Noviomagus wordt vermeld. Sarfatij schrijft: "Het archeologische beeld van de vroege Middeleeuwen is in vergelijking met het historische even schimmig" en: "Voor de Karolingische tijd is men dus altijd uitgegaan van de palts. Toch is van het burchtterrein [...] archeologisch niets van deze eerste palts, uit de Karolingische tijd bekend. En nog minder is dit het geval met de villa en de vroege Stevenskerk."

Vanaf de 10^{e} of 11^{e} eeuw wordt de oeverzone op de plaats van de tot het midden van de 4^{e} eeuw bestaande Romeinse nederzetting opnieuw bewoond. Deze bewoning lijkt het eerste stadium van de middeleeuwse stad. Het oudste nog aantoonbare middeleeuwse bouwwerk op het Valkhof is de nog steeds aanwezige achthoekige kapel welke tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw nog ten onrechte als Karolingische kapel betiteld werd. Over de bouwdatum is verschil van mening, maar deze is zeker na 1000 te dateren.

Nijmegen vanaf de twaalfde eeuw

De eerste post-Romeinse archeologische sporen van een echt stedelijke bewoning dateren uit de 12^{e} eeuw. Hieruit blijkt dat de Romeinse ruïnes als steengroeve gebruikt werden voor de bouw van de eerste stenen huizen in het centrum van middeleeuws Nijmegen.

De eerste vermelding van Nijmegen als stad treffen we in 1125 aan in de geschreven bronnen en wel met de inheemse naam Neumaia. Het oudst overgeleverde lokale gebruik van de naam Noviomagus voor Nijmegen dateert uit 1145 als een latinisering achteraf van Neumaia. Vanaf dat moment gaat Nijmegen zich in officiële stukken verder tooien met namen als: Noviomagus, Noviomagum, Noviomus (in vele versies) en Novimaium. Toch is opmerkelijk dat op het oudste stadszegel, in de 13^{e} eeuw in gebruik, nog staat: Sigillum burgeriensium de Numegen, een Latijnse tekst, maar zonder Noviomagus.

Kort na het opkomen van deze middeleeuwse stad laat Frederik Barbarossa een burcht op het Valkhof bouwen die

in 1166 gereed komt. Uit een ter plaatse gevonden gedenksteen blijkt dat in 1155 keizer Frederik dacht het vervallen bolwerk van Neomagus herbouwd te hebben, waar Julius (Caesar) aan zijn begin als schepper stond. Deze verwijzing berust echter op geen enkel historisch, archeologisch of bouwkundig gegeven, maar waarschijnlijk door een onjuiste interpretatie van een grafsteen van C. Julius Pudens, waarvan 'C. Julius' als verwijzing naar Julius Caesar werd gezien. Barbarossa herstelde dus in zijn visie een Romeinse burcht en verwees niet naar een Karolingische palts. Was men bekend met een Karolingische palts, dan had zeker Barbarossa er naar verwezen, omdat hij zich beschouwde als opvolger van Karei de Grote die hij zelfs in 1165 (ter meerdere eer en glorie van zijn eigen dynastie) heilig liet verklaren.

De geschiedschrijving van Nijmegen ontstaat pas eind 15e eeuw

De oudste Nederlandse kronieken e.d. spreken nog met geen woord over Nijmegen, de Karolingische palts aldaar of over Noormannen in Nederland. Er verandert pas iets nadat de teksten van Tacitus waren (her)ontdekt en rond 1500 in druk verschenen. Vanaf 1510 begonnen de daarin voorkomende Bataven een rol te spelen in de studies van Nederlandse humanisten. Dit vanuit het idee dat dezen op Nederlands grondgebied hadden geleefd.
Vanaf 1230 tot 1576 tracht Nijmegen dezelfde rechten als Aken en andere Duitse steden te verkrijgen. Reden hiervoor was om te ontkomen aan de greep van de hertog van Gelre, aan wie in 1247 stad en burcht verpand waren. Vreemd is dat de stad zich daarbij nooit heeft beroepen op een Karolingische afkomst. Dit lijkt een extra aanwijzing voor het toen in Nijmegen niet bestaande besef van een Karolingisch verleden.
De geschiedschrijving over Nijmegen begint waarschijnlijk rond 1480 met Willem van Berchen, dus zeven eeuwen na Karei de Grote. Hij is de eerste die spreekt over een palts vóór Barbarossa. Door hem is de mythe ontstaan dat de in 1155 op Romeinse resten gebouwde burcht, een restauratie van een palts van Karei de Grote zou zijn. Hij beroept zich daarvoor ten onrechte op Gregorius van Tours, die leefde in de 6^{e} eeuw (dus lang vóór Karel de Grote). Na Van Berchen legt de in Nijmegen geboren Geldenhouwer in 1530 het verband tussen de palts van Karel de Grote, Nijmegen en de Betuwe als het eiland van de Bataven.
Daarna en zeker in de 19^{e} en 20^{e} eeuw wordt Karel de Grote steeds belangrijker in het tot keizerstad uitgeroepen Nijmegen. Dit culmineerde in 1923 in de oprichting van de katholieke "Keizer Karel" Universiteit.
Een eerste systematische inventarisatie van bronnen vindt men in de *Stedeatlas van Nijmegen* uit 1956. Dit werk vormde ook uitgangspunt voor het eerder genoemde *Bronnenboek*. Dan geeft de toenmalige adjunct-archivaris van Nijmegen, Delahaye van 1954 tot 1984 zijn twijfels aan over de identificatie van Nijmegen als Noviomagus, aanvankelijk alleen voor de Karolingische periode, later ook voor de Romeinse periode. Hij was de eerste die op grond van vergelijking tussen schriftelijke bronnen, gebrek aan lokale archeologische vondsten en de historische geografie ging twijfelen aan de tot dan toe bestaande ideeën over het verleden van Nijmegen tussen ongeveer 400 en 1000. Bij nauwkeurige bestudering van de felle reacties die tegen zijn theorie zijn ingebracht, blijkt, dat deze vaak op cirkelredeneringen berusten, de traditie als onaantastbaar beschouwen en Delahaye hoogstens op details onderuithalen, maar dat de door hem neergelegde vraagstukken door zijn opponenten geenszins worden opgelost. Als reactie op het in 1980 verschenen *Bronnenboek* werd door Delahaye nog eens uitvoerig aangetoond, dat de interpretatie van de opgenomen teksten vooringenomen (vóór Nijmegen), niet of slecht onderbouwd en onzorgvuldig is. Voorts ontdekte hij zelfs tekstvervalsingen en uit zijn verband gelichte citaten. Een serieuze fundamentele discussie heeft nooit plaatsgevonden. Dit kwam doordat beide partijen steeds meer op de persoon gingen spelen, in plaats van op de zaak waar het om ging en door de steeds dogmatischer wijze waarop beide partijen hun gelijk poneerden. Na Delahayes dood in 1987 heeft de Stichting Albert Delahaye zijn ongepubliceerde manuscripten uitgegeven en zijn laatste boek uit 1984 door een register toegankelijk gemaakt. Hierdoor is het nu mogelijk de door hem aangetoonde ongerijmdheden en zijn suggesties voor alternatieve verklaringen te bestuderen.

Conclusie

Dat Nijmegen vanaf midden 12^{e} eeuw als Latijnse naam Noviomagus voert naast de naam in de volkstaal staat boven alle twijfel. Er zijn echter, ook dan nog, andere Noviomagi.
De resterende vraag "Is Nijmegen Noviomagus?" bleek drieledig te zijn.
1e : Is Noviomagus in Romeinse teksten Nijmegen? Mijn antwoord: het is niet bewezen, maar mogelijk.
2e : Is het Noviomagus op de Peutinger-kaart dat algemeen als Nijmegen beschouwd wordt dat ook werkelijk? Mijn antwoord: hierover zijn echter ernstige twijfels.
3e : Is het Noviomagus met een Karolingische palts tussen ongeveer 400 en 1100, Nijmegen? Mijn conclusie is dat er onvoldoende bewijs is om in een Karolingisch Nijmegen te geloven.

Voor de door mij geraadpleegde literatuur verwijs ik naar de volledige en van voetnoten voorziene versie die in het SEM-boek *Vergeten Verleden* zal verschijnen. Indien u een kort e-mailtje aan phvanoverbeek@wanadoo.nl stuurt, ben ik bereid u mijn daarvoor opgestelde concept terug te mailen.

BELANGRIJKE HAVENPLAATSEN IN HET EERSTE MILLENNIUM DER LAGE LANDEN

Voordracht door Gerrit P. Hekstra voor de SEM-studiedag te Bavel op 30 november 2002

Langs de Eider, Elbe, Weser, Eems, Rijn, Maas en Schelde en Het Kanaal met de Seine van het begin van de jaartelling tot het begin van de Kruistochten (ca. 1050) vindt men Friezen, Angelsaksen en Noormannen als de belangrijkste schippers, zeevaarders, kooplieden, smokkelaars, slavenhalers en plunderaars. Het gaat om de kusten van Normannia, Dania, Germania, Gallia en Brittannia en later ook de zuidelijke Oostzee. De twee delen *'Marchands et navigateurs frisons du Haut Moyen Age'* (Friese kooplieden en zeevaarders in de vroege Middeleeuwen) door Stephane **Lebecq** (1983) bieden een bruikbare inleiding tot ons thema in de titel. Maar wat is bij hem het *Friese* aan de handel en scheepvaart? Waren Angelsaksen en Noormannen of Vikingen niet zelf ook zeevaarders?

Veel waarde wordt gehecht aan de verspreiding van de in de zevende eeuw in "Friesland" geslagen gouden trientes en aan de Angelsaksische sceattas. De handelaren vervalsten zelfs Dorestad-munten uit de tijd van Lodewijk de Vrome om aan de grote vraag te kunnen voldoen. Pas in de tiende en elfde eeuw bereikten "Friese" munten het Oostzeegebied; het behoort zeker niet tot de Friese kern. Ook de verspreiding van lavasteen uit het Rijnland voor het vervaardigen van molenstenen en Rijnlands glaswerk en Rijnlandse kruiken wordt door Lebecq aan Friese handelaren toegeschreven.

Lebecq begint aan het Mälarmar in Midden-Zweden met het *emporium* Helgö (5e-8e eeuw; Afghaans boeddhabeeldje, Ierse kromstaf, Rijnlands glaswerk, Tating aardewerk), Birka (bloeitijd 800-860 met belangrijke handel op Dorestad; munten, wapens, aardewerk, weefsels, maar geen aanwijzingen van een "Friese wijk") en Sigtuna (950-975; grafveld met kerkje doet denken aan een "Friese wijk" met Friezengilde en runensteen). Was Birka de plaats van die naam uit de levensbeschrijving van Ansgar? Er waren vele Birka's. Was Berck aan de Franse kust ten zuiden van Étaples het Birka van de *Vita Anskarii?*

Aan de monding van de Wisla (Weichsel) ligt Truso, waarschijnlijk al in de oudheid een centrum van barnsteenhandel naar Byzantium en Rome; en aan de monding van de Oder ligt Wolin. Na vertrek van de Angelsaksen (4e-5e eeuw) begint de vroeg-Slavische kolonisatie van Pommern, Mecklenburg en Ostholstein tot Kiel (Obodriten, Wagrier). Hauke Jöns leidde de opgraving van Reric (ca. 700-810) bij Groß Strömkendorf. In 808 verwoestte de Denenkoning Godofrid deze handelsnederzetting en bracht de kooplieden over naar "zijn" Haithabu. Andere Slavische handelsnederzettingen: Ralswiek, Menzlin, Rostock-Dierkow en mogelijk Barther Bodden, steeds op een dagreis varen uit elkaar. Liubice of Oud-Lübeck aan de Trave is jonger; hout uit de wal is gedateerd 817/819. De burg wordt omstreeks 900 verlaten en de bestuurlijke betekenis wordt overgenomen door Starigard (Oldenburg in Holstein) en de Miklaburg bij Wismar. Tussen 1000 en 1143 onder graaf Adolf II begint op de 6 km stroomopwaarts gelegen heuvel Bucu de bouw van het huidige Lübeck, maar Liubice werd ook herbouwd en uitgebreid.

Ribe met het wat zuidelijker gelegen Dankirke op de Deense westkust is uit dezelfde tijd als Helgö-Birka vanaf de vijfde eeuw. Goede reconstructie op basis van talrijke Fries-Angelsaksische vondsten geven heel ander beeld dan de Slavische nederzettingen Reric en Liubice. Via Ribe verloopt ook de handel naar Sciringes-heal, het huidige Kaupang aan de Oslofjord; dezelfde periode en soortgelijke vondsten als het Fries-Deense Ribe. Zuidelijker op de Jutse landengte aan de Eider-Treene met de Dannevirke (vanaf ca. 700 en vele latere ontwikkelingsfasen ligt Haithabu; groot geworden na de val van Reric in 808. Evenals Dankirke/Ribe heeft Haithabu blijkens opgravingen van munten goede handelsverbindingen naar Dorestad, Tating (aardewerk), het Rijnland en de Eifel (glaswerk, maalstenen) en voorts naar de barnsteenlanden van de Oostzee. Beroemd zijn vondsten van schepen, runenstenen (Deens/Friese schrift) en sobere christelijke naast traditioneel Germaanse graven. Als Haithabu na 1050 aan belang inboet neemt Sleeswijk de handel tussen Oostzee en Noordzee over.
Uit dezelfde tijd stamt York aan de Humber, een riviernaam die in verband wordt gebracht met de Anglo-Friese Ambronen op de Jutse westkust. Bisschoppen en missionarissen van York hadeen speciale banden met Frisia; munten en aardewerk wijzen op Friese handelsbetrekkingen. Ook in Hamwih (Southampton ten noorden van Wight), wijzen munten, aardewerk, glaswerk en runeninscripties op Friese en Rijnlandse herkomst. Zulke aanwijzingen zijn er in Londen van de City via Whitehall tot Westminster. Behalve missionarissen worden uit Brittannia ook gastarbeiders (slaven) aangevoerd.
Volgens Lebecq ligt het kerngebied van de Friese kooplieden tussen Sinkval tot Weser en langs de Rijn landinwaarts tot Straatsburg en langs de Weser tot Fulda; latere uitzaaiingen gaan tot Erfurt en Magdeburg. Friezen zouden al eerder ook belangrijke schippers zijn geweest bij de emigratie van de Angelen en Saksen naar Brittannië. Hun zeevarende traditie zette zich later voort in de Hanze.

Enige pre- en vroeghistorische havenplaatsen aan de Gallische en Britse Kanaalkust

Al in het Paleolithicum (Abbevillien en Acheuléen) was de vallei van de Somme bewoond; Bretagne, Normandië, het Bekken van Parijs en de hele Kanaalstreek en Vlaanderen zijn in het Mesolithicum spaarzaam, en in het Neolithicum (3700 vC) intensief bewoond geweest (megalieten-monumenten). Groot getijverschil op deze kust: tot 8 m, in prehistorie mogelijk 10 m; bij Kanaaleilanden 12-14 m.
Tussen vroege bronstijd (1700 vC) en begin jaartelling minstens drie vrij snelle zeespiegelstijgingen, de laatste mogelijk overeenkomend met de Kimbrenvloed in Jutland (120 vC) nog voor de komst der Romeinen. Bronstijd-opgravingen bij

Étaples-Tubersent uit minstens drie perioden over elkaar heen, de laatste gelijkend op Britse ringforten van ca. 900 vC, met ook vergelijkbare bronstijd voorwerpen, die wijzen op samenhangende bewoningsgeschiedenissen tussen Brittannia en Gallia tot Cambrai. Zie ook scheepvaart naar de tinmijnen van Cornwall; volgens Imam **Wilkens** *Where Troy once stood* en Zeevolken-verhalen vanaf 500 vC in Griekse geschriften die wijzen op bekendheid met het Noorden.
Een bronstijd-haven op de hoge Falaisekust was **Dieppe** (een Fries klinkende naam), maar daarover heb ik geen goede documentatie. Het kalksteenplateau met silex-vuursteenlagen van de Falaises loopt naar het noorden af. Afgeronde toppen in het landschap vormen zogenaamde oppida, bij de Kelten geliefd als vluchtburgen (Samara bij Amiens; de heuvel van Montreuil en de bovenstad van Bonen).

IJzertijd. Al van 500 v.Chr. zoutpannen bij Étaples met zoutblokken tot1,5 kg. Zoutwinning ook bij La Calotterie, aan de voet van het plateau van Sorrus, en aan de Mont Henon bij Montreuil. Hout van de installaties gedateerd op ca. 300 vC. Nog ten tijde van Augustus (20 vC) zoutbasins van 7 x 3 m en 1,60 m diep "Fond de la Commanderie" te Conchil-le-Temple. Gallische boerderijen van 40x50 m en waterbassin van 5 m tussen 300-200 vC herkenbaar op luchtfoto's. Grafvelden uit 200-100 vC en kleine boerderij van ca. 100 vC. bij Étaples met netwerk van paden over bronstijd-grafcirkels. De gereconstrueerde boerderijen lijke op de door Julius Caesar beschreven *aedificia* van de Gallische edelen en met de *villae* uit de tijd van de romanisering, zoals "La Commanderie".

De lange vaart om Gibraltar noopte de Romeinen een kortere landroute door Gallië te ontwikkelen naar de Zwarte Kaap voor de kortste oversteek naar Brittannia (Julius Caesar, 60 vC). De Romeinen ontwikkelden **Gesoriacum** (nu de haven van Bonen) en acht mijl (11,8 km) noordelijker de nog in het landschap herkenbare Romeinse garnizoensplaats **Portus Itius** (bij Bazinghen aan de Slack). Van daar uit is de oversteek naar Brittannia slechts 30 mijl (44,3 km); precies volgens Julius Caesar. Portus Itius lag aan het eind van de Romeinse heerbaan, vlakbij de steengroeven van Leulingen, het Lugdunum van de Peutingerkaart. Caesar onderwierp eerst dit deel van Gallia *(Belgium ad ripas Rheni)* waarheen vele Teutones en Cimbros waren gevlucht, toen hun land was overstroomd. Het gebied had twaalf versterkte steden en kon 50 bewapende legers opbrengen. Twaalf Germaanse volksstammen somt hij nauwkeurig op. Gesoriacum en Portus Itius liggen beide in het land der Morini, dat grenst aan dat van de Menapii; de naam Fresones valt nog niet. Kende Julius Caesar die zeevaarders niet? De veldheer en waterbouwkundige Drusus na hem noemt ze wel.

De vallei van de Canche, van Montreuil tot Étaples is goed onderzocht. Ten noorden ligt Artois (Artesië) en ten zuiden Ponthieu (Pontenland), van oorsprong bewoond door resp. de Morini (Thérouanne; Terwaan) en Ambiani (Amiens). De oorspronkelijke monding bij Étaples is 4 km breed; 10 km stroomopwaarts bij Montreuil nog 1 km breed en dan wordt ze steeds smaller. De vlakke valleibodem bestaat uit 4 m-dikke afzettingen van rivierzand over de kalkformaties heen. Ten westen van Villiers, met zijn thans landinwaartse Falaisekust, is door opstuiving een 5 km breed en 20 km lang duineiland met strandkust ontstaan van Le Touquet tot Berck. De wadvlakte tussen het eiland en het vasteland is nu ingepolderd. Het soms meer dan 50 m hoge plateau met van oorsprong steile afloop ter weerszijden van de vallei, bestaat uit een bebost, glooiend landschap met akkerland.
Tussen deze Morini en de Ambiani dringt vanaf 56 v.Chr. met Julius Caesar ook aan de Canche de Romeinse invloed binnen. Luchtfoto's hebben een Romeins wegennet blootgelegd dat onder Agrippa werd ontwikkeld uit eerdere Gallische paden.

De Vicus Quantensis. De verkaveling rondom Visemarest verraadt nog Gallo-Romeinse patronen.
De *villa* Fond de la Commanderie heeft een herkenbaar *pars urbana* en *pars rustica.* Vele vondsten wijzen op de tijd van Augustus (20 vC) tot Flavus (80 nC). In de wijde omtrek liggen meer resten van Romeinse *villae,* bijvoorbeeld bij Attin, Beutin, Enocq, Tubersent en Étaples. De vroeg-Romeinse tijd tot circa 300 was welvarend. Langs de hele vallei en de zijbeken zijn talrijke vondsten bekend: ronde en vierkante woonplaatsen, verkavelingen, grafvelden, werkplaatsen en voorwerpen (vistuig, weeftuig, fibula's, munten, vazen, aardewerk, lampen en bronzen Apollo-beeldjes). Maar de wegen zelf en de zoutwinningen uit die omgeving zijn al in de eerste tot derde eeuw overspoeld door de Duinkerke-I transgressie. Tegelijkertijd begonnen nieuwe invasies van Germaanse stammen. Uit vrees voor hen werden bij Étaples minstens tien muntschatten begraven uit de tijd van Postumus (260-270). Ruim na 300 blijkt een hervatting van het leven in de *villae* en *vici.* Een grafveld van die tijd wijst op een redelijke bevolkingsomvang. Ook is er een Romeinse kustverdediging tegen nieuwe Germaanse piraten: de Romeinse *Classis Sambrica,* onder aanvoering van de *dux Belgica secunda,* gelegen *in loco Quartensi sive Hornensi* moet e *Litus Saxonicum* beschermen. Aangenomen wordt dat *Quartensis* een verschrijving is van *Quantensis* (de Canche) dat de *Locus Hornensis* de punt van Lornel is bij Étaples. Dakpannen met het stempel CL.SAM (*Classis Sambrica*) wijzen op een kamp of *castellum,* mogelijk nabij Étaples maar misschien verder de baai in, waar klei voorhanden was en voldoende diepgang voor de schepen.

Quentovic, de Saksische markt (*portus* of *emporium*) aan de Canche. De ligging van Quentovic in het gehucht Visemarest is archeologisch wel aannemelijk, maar niet onderbouwd met een stempel of opschrift met die naam. De marktplaats beleeft haar eerste hoogtepunt onder de Saksen omstreeks 455. Joël **Vandemaele** acht het aannemelijk, dat de machtstrijd zoals beschreven in het Beowulf-epos zich alhier omstreeks 525 kan hebben afgespeeld. Procopius schrijft omstreeks 565: "elk jaar komen zij in grote groepen met vrouwen en kinderen het land der Franken binnen, die hun toestaan zich te vestigen in dat deel van hun gebied". Plaatsnamen op *tun* wijzen op Saksische vestigingen tussen de Ambiani (Amiens) en de Morini (Thérouanne). In bouwstijl, gebruiksvoorwerpen, kleding, sieraden en begraafplaatsen zijn sterke overeenkomsten tussen de Saksen aan Canche en in Kent.
Van tussen 590 en 600 zijn muntopschriften bekend met *QUANTIA* of *VIC IN PONTIO* (Ponthieu) en *ANGLUS, ELA, DONNA* en *DUTTA,* muntmeesters of toenmalige edelen. Vanaf circa 600 zijn gouden *trientes* met het opschrift *QUANTIA* geslagen,

waarvan enkele gevonden zijn in een Engels vorstengraf te Sutton Hoo van een omstreeks 640. Quentovic bloeide op onder hertog Haymon (630-635) toen de koningen van Neustrië Quentovic gebruikten als haven naar Engeland en naar de abdij van **Saint-Denis** aan de Seine; die had in 629 van koning Dagobert marktrecht gekregen voor de handel op Rouaan, Wicus Portus (Quentovic) de Saxones, de Ungarii en de Longobardi. Gouden triëntes zijn door de Merovinger muntmeester *Dagulfus* in de periode 640-670 geslagen. De rijkdom van Quentovic berustte op het heffen van belastingen tot 10% van de handelswaarde, net zoals in Dorestad. Let wel dat dit alles valt in de periode van Dankirke, dus ruim voor Ribe en Haithabu.

Hertog Haymon stelde de Bretonse monnik Josse aan om het evangelie te verkondigen; deze stierf ca. 650. Door Josse werd Quentovic de rechtstreekse toegangspoort voor geestelijken en pelgrims van de Britse eilanden naar het vasteland, waaronder later Willibrord en Bonifatius (717). Vele omliggende abdijen vestigden gaarne handelshuizen in en om Quentovic en profiteren van deze beroemde stad. Bij de verdeling van het Rijk blijft Quentovic buiten Ponthieu, rechtstreeks onder bestuur van de koning. Het bestuur van het welvarend klooster Saint-Josse wordt onder Karel de Kale gesteld onder de lekenabt graaf Odulf, maar na diens dood wordt het prompt in 840 en 842 samen met Quentovic door Noormannen aangevallen.

Halverwege de negende eeuw wordt door stijgend zeeniveau het gebied zodanig geteisterd, dat na 900 Quentovic in geschriften niet meer wordt genoemd. Ook het klooster van Saint-Josse raakt in verval door de opkomst van de Sint-Pieterskerk te Montreuil. De laatste monniken vestigen zich onderaan de heuvel ter plaatse van de huidige watermolens; daar ligt thans het kerkje Saint-Josse-au-Val. De stad Montreuil, onder graaf Helgaud in 898 omwald tegen aanvallen van de Noormannen, raakt tussen 939 en 980 verstrikt in de machtsstrijd tussen de graven van Vlaanderen en Ponthieu. In 987 wordt het bestuur overgenomen door een speciale gezant van koning Hugo Capet.
Het ca. 45 ha grote gebied van het vermeende Quentovic tussen La Calotterie en Valencendre levert nog steeds archeologische vondsten op tussen 40 en 60 cm beneden maaiveld. Er zijn (nog) geen havenwerken of schepen gevonden. Misschien moet men nog dieper graven. Of elders?

Hoe verder?
In het te verschijnen boek ga ik in op de vroege historie van de havensteden tussen de Zwarte Kaap en Zeeland aan het verbrokkelde Flevum-estuarium van de Aa en de Schelde in de huidige Vlaamse vlakte tot Zeeland, met als centraal punt Dorestad, het huidige Doornik en Trajectum (Tournehem?). In 687 verslaat hofmeier Pepijn van Herstal (640-714) de Fresones eerst bij Testry (Arras) en dan bij Dorestadum. Radboud moet zowel Dorestad als Trajectum opgeven. Pepijn belast vervolgens in 688 bisschop Wulfram van Sens (692 -720) met het woord te prediken onder de Fresones. Mogelijk had deze Frankische bisschop weinig succes en moest worden uitgezien naar iemand die de Friezen beter verstond: de Angelsaksische zendeling Willibrord (missie 690-739). Ook Willibrord was kennelijk niet erg vertrouwenwekkend. In 695 moest Pepijn weer een leger aanvoeren tegen de Fresones en hun koning Radboud. Bij Dorestadum leden de Fresones weer een nederlaag. Willibrord keert terug naar zijn kapel naast de vesting Trajectum, waar hij een klooster voor kanunniken en een kathedrale zetelkerk, genoemd naar St.-Martinus deed bouwen. In 698 schenkt Karel Martel aan deze kerk van Trajectum de hele vesting met toebehoren, de ommuurde stad Tilques met toebehoren en de woonplaats Elnes (bij Tournehem). Let wel, alles ver voor de opkomst van Ribe, Haithabu enz.

Dan is er Dokinchyrika (Duinkerken), waar Bonifatius in 754 werd vermoord. Zijn lijk werd in een nacht varen overgebracht naar Trajectum. Ziet U dat in toenmalig Nederland gebeuren van Dokkum naar Utrecht? En dan Audruicq, St. Omaars, Watten en Millam, vanwaar de Kentse prinses Mildred (ca. 660-725) zich inscheepte voor een thuisvaart en waar nu een kapel aan haar herinnert. Gelukkig zijn er goede kaartreconstructies van dit gebied voor de periode omstreeks 200, 800 en 1300 door **K. A. H. W. Leenders** (1986) *2000 jaar kustontwikkeling van Cap-Gris-Nez tot Hoek van Holland.* In dit gebied liggen vele kustplaatsen met een vroege historie. Ik beschouw dit als kerngebied van de zuidelijke Fresones, de latere Vlamingen, waarin echter eerst vele Saksen en Vikingen zijn opgegaan.

Benoorden de delta van de benedenrivieren van Rijn en Maas bevinden zich Vlaardingen, Utrecht, Wijk bij Duurstede, Tiel, Elst, Nijmegen, Xanten en Keulen tot Mainz en Straatsburg, waaraan Friese invloeden worden toegeschreven. Voorts Maastricht, Tongeren en Luik, misschien Namen, Charleville en Charleroi. Andere steden in het rivierenland zijn veel jonger. Historische controverses over "Friese" invloeden zijn groot. Deze rivier-landers hebben zichzelf nooit Friezen genoemd maar Hollanders en Geldersen.

Tenslotte ga ik in op wat als het kerngebied van de Friezen (dus niet de Fresones) kan worden beschouwd van benoorden het IJ, door de verschillende Frieslanden tot de monding van de Weser en de latere kolonisaties (via Helgoland?) naar Noordfriesland op de Jutse Westkust. Alleen in deze regio is iets van de Friese taal - een veelheid van dialecten - overgebleven, het beste in de Provincie Fryslân. Uit het westen wordt het bedreigd door de graven van Holland en tegenwoordig door Hollands onderwijs, radio, televisie, kerktaal, kazerne en rechtzaal, zoals het Vlaams door het Frans. In het zuiden en oosten kwamen de fysieke en taalbedreigingen van de Geldersen en de Nedersaksen, van Twente tot Holstein, die nu op hun beurt door het Hoogduits worden bedreigd. Dan ben ik terug bij Haithabu, Ribe, Kaupang tot Birka en van Lübeck tot Truso in het Slavisch en Baltisch gebied, waarmee ik dit verhaal begon.

Willibrord in Maastricht II

Joël Vandemaele heeft een heel persoonlijke kijk op de geschiedenis van het eerste millennium (SEMafoor, 3, 3, "Willibrord in Maastricht?", augustus 2002, p. 6). Aanleiding om op Vandemaeles interpretaties dieper in te gaan.

J. Kreijns, Maastricht

Uitdrukkelijk wil ik vooropstellen dat het hier volgende kritische betoog niet is gericht tegen Albert Delahaye of Joël Vandemaele, maar tegen de door hen geponeerde visie op de geschiedenis van het eerste millennium.
Een onzuivere redenering, of een onjuiste bewering moet, meen ik, gesignaleerd worden, om het beeld over die vroege periode niet nog meer te vertroebelen. Het doel moet zijn de werkelijkheid te achterhalen, niet het verdedigen van een theorie.

Door bestudering van de Keltische taal, het Oera Lindaboek, het Gundrun- en Beowulf-epos, en de klassieke schrijvers heeft Joël Vandemaele een zeer persoonlijk - van de traditionele wetenschap afwijkend - beeld gevormd voor wat betreft de situering van de landstreken waar de historische gebeurtenissen vóór en tijdens het eerste millennium zich moeten hebben afgespeeld.
Zijn studie van de klassieken heeft geleid tot persoonlijke interpretaties van de begrippen Rhenus en Mosa.

Veel Latijnse geschriften zijn in vertaling beschikbaar en dus goed toegankelijk. Dit geldt onder meer voor *"De bello Gallico"* van Caesar, en de *Annalen* en *Historiën* van Tacitus. We zullen ons in hoofdzaak tot Caesar beperken.
Caesar beschrijft de rivieren Mosa en Rhenus als volgt IV, 7.3:
"De Mosa ontspringt op het gebergte Vogesum (Vogezen), dat ligt in het gebied der Lingonen en na het deel van de Rhenus dat Vacalus (Waal) heet, waarmee hij samen het eiland der Bataven vormt, in zich te hebben opgenomen, mondt hij niet meer dan tachtig mijl verder in de oceaan uit.
De Rhenus echter ontspringt in het land der Lepontiërs, Alpenbewoners, en in een lange loop rept hij zich door de gebieden der Nantuaten, Triboken, en Treveren. Waar hij oeaan nadert, vertakt hij zich in veel rivieren en vormt zo een groot aantal enorme eilanden, waarvan het merendeel bewoond wordt door woeste barbaarse stammen - daartoe behoren ook die waarvan men denkt, dat ze leven van vissen en vogeleieren - en stroomt dan met veel mondingen in de oceaan uit."

Het landschap van Noordwest-Europa wordt door de rivieren Rijn, Maas, en Schelde (Scaldis, ook door Caesar genoemd) bepaald. Caesar groepeert in dit landschap de verschillende volkeren, hun woongebieden t.o.v. deze kenmerkende rivieren, en hun gebied t.o.v. elkaar. Wie de moeite neemt een overzicht te maken uit Caesars gegevens vindt het beeld dat door de wetenschap geschetst wordt. Er moet al een heel bijzondere reden zijn en een zeer overtuigende argumentering om toch te veronderstellen dat Rijn en Maas niet bedoeld zouden zijn.

Voor Albert Delahaye bestond die reden. Zijn uitgangspunt dat in de Karolingische periode niet Noyon én Nijmegen bestonden, maar uitsluitend Noyon, bracht hem in conflict met de Rhenus als de Rijn. Daar immers door Einhard (± 830) Noviomagus genoemd wordt als liggend aan de Vahalis, (deel van de Rhenus), bij het eiland van de Bataven, kon volgens Delahayes theorie de Rijn niet bedoeld zijn. Rijn en Waal wezen te duidelijk naar Nijmegen.
Door vast te houden aan zijn uitgangspunt moesten vervolgens landstreken, rivieren, en volkeren, naar de omgeving van Noyon verlegd worden.
Albert Delahaye stelt dat Caesar niet tot aan het Nederlandse rivierengebied is doorgedrongen. Caesar spreekt echter over de plaats waar Maas en Rijn samenkomen (*De bello Gallico*, IV, 14.5-16.6). Blijkbaar is hij met zijn troepen dus wel tot de benedenloop van de Maas doorgedrongen. Het gebied van de Menapiërs strekte zich in zijn tijd tot daar uit. Caesar verslaat in die omgeving de Tencteren en Usipeten, die vanuit Germanië de Rijn zijn overgestoken en de akkers van de Menapiërs plunderen.
Hoewel er geen enkele reden is te betwijfelen dat Caesar met Rhenus de Duitse Rijn bedoelt,

tracht Delahaye met meer dan honderd vroege teksten aan te tonen dat met "Rhenus" rivieren in Frankrijk worden aangeduid.
In het artikel "Wat moeten we verstaan onder R(h)enus" (*SEMafoor* , 1, 3, november 2000) geeft Janus Jochems een selectie van de - naar we mogen aannemen - meest overtuigende teksten. Vervangen we echter in deze citaten "Rhenus" door "Rijn" dan bestaat niet de minste aanleiding aan de inhoud van de tekst te twijfelen, of er tegenspraak in te zien. Dat de "monden van de Rhenus" niet bij Katwijk, maar bij de Zeeuwse wateren gezocht moeten worden, moge duidelijk zijn.
De visie van Delahaye steunt op zijn "Rhenus-theorie", die echter beslist niet kan overtuigen. De verplaatsing van historische gebeurtenissen naar Frankrijk moet dan ook afgewezen worden.
Voor Vandemaeles studie van de handschriften is "Delahayes historische revisie een dankbare hulp". Aan dit te lichtvaardig aanvaarde uitgangspunt, voegt Vandemaele wonderlijke redeneringen toe. Bij zijn overrompelende hoeveelheid uitspraken zijn nog al wat kanttekeningen te plaatsen. Ik wil me beperken tot een aantal beknopte opmerkingen bij zijn betoog en trachten niet in breedvoerige uitwijding te vervallen.
(De tussen aanhalingstekens geplaatste pagina-nummers verwijzen naar Vandemaeles artikel in *SEMafoor*, 3, 3, augustus 2002).

"Ealdseaxum" (Vandemaele p. 6): Voor de Engelsen, de Anglo-Saksen, was Ealdseaxum hun oude stamland in het huidige Duitsland, dus niet een gebied in Noordwest-Frankrijk. Nieuw Saksenland is Engeland,

"Teutoons" (p. 6): Teutoons is Oud-Fries-Saksisch zegt Vandemaele. Er bestaan sporen van die cultuurtaal in Noord-Frankrijk. Teutoons is echter óók Diets (p. 12). "Luik, Maastricht en Tongeren kunnen daarover niets aanbrengen. Bisschop Lambertus sprak die streektaal, werkte dus gedurende zijn leven in Noord-Frankrijk, en dus was Lambertus niet bisschop van Maastricht."
Een wonderlijke redenering in aanmerking genomen dat ook in Maastricht en Tongeren Diets werd gesproken.

"Hercynisch woud" (Vandemaele p. 7): Caesar, VI, 23.6-25.5: *"Dat Hercynische woud strekt zich in de breedte uit over een afstand die een onbepakt man in negen dagen kan afleggen.....Er is niemand in dit deel van Germanië, die kan zeggen dat hij tot aan het einde van het bos is gekomen, zelfs na een tocht van zestig dagen, of die weet, waar het eindigt".*
Dat dit woud in Duitsland en niet tussen Arras en de Katsberg gesitueerd moet worden is duidelijk.

"Alcuinus" (p. 8): De tekst luidt:
"Zo voeren de man Gods en zijn gezellen met een gunstige wind tot zij in de monden van de Rhenus de zeilen konden strijken en na op die bestemming op verhaal te zijn gekomen kwamen zij vervolgens aan bij het castellum Traiectum dat aan de oever van dezelfde rivier is gelegen".
Tijd en afstand van "Ostia Rheni" (Maas- en Rhenus-mondingen) tot Traiectum wordt niet gegeven. Uit een andere tekst van Alcuinus weten we echter dat het schip de rivier opgesleept werd.[1] Traiectum lag dus niet in de Ostia Rheni.

"Alpertus van Metz" (p. 8):
Hier is sprake van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010 - ca. 1025). De bisschopszetel moet reeds omstreeks 950 naar Utrecht zijn verplaatst. Rijn en Utrecht (Rhenus en Traiectum), zijn hier dus juist, en de vertaling door Hans van Rij is correct.

"Atuatuca" (p. 10):
Deze passage van Vandemaele betreffende Atuatuca is hoogst merkwaardig. De Tencteri en Usipeten steken in 55 v.Chr. de Rhenus over en plunderen de akkers van de Menapiërs. (Caesar, *De bello Gallico*, IV 1.1)
In Caesars boek V wordt de overval door Ambiorix op de Romeinen, 54 v.Chr., bij Atuatuca beschreven. In boek VI beschrijft Caesar de overval op Atuatuca, 53 v.Chr., door de Sugambriërs. Vandemaele weeft deze gebeurtenissen door elkaar. *"Aan de overzijde van Rhenus lag het land der Eburonen"* zegt Vandemaele, en vervolgens: *"dit gebeuren rond Atuatuca kan onmogelijk aan de overzijde van de Rijn geweest zijn....noch te Tongeren, noch te Luik als een mogelijk Atuatuca"*
Vandemaele ziet blijkbaar de Tencteri en de Usipeten, en later de Sugambriërs, van de westelijke naar de oostelijke oever van de Rijn

oversteken. En op de oostelijke zijde zouden de Eburonen wonen. En daarom kan Tongeren noch Luik *Atuatuca* zijn, want beide liggen aan de westzijde van de Rijn.
Volgen we Caesars boek VI dan komen de Sugambriërs (de Germanen) van de oostzijde, (evenals vroeger de Tencteri en de Usipeten). Ze zijn omstreeks 30 mijl stroomafwaarts van het huidige Keulen de Rijn overgestoken en plunderen gebied aan de westzijde van de Rijn. Het land van de Eburonen lag grotendeels tussen Maas en Rijn (Caesar, V, 23). De Sugambriërs zijn gevorderd tot in het gebied van de Eburonen. Het Eburonengebied strekt zich naar het westen uit tot óver de Maas. (Om de Eburonen uit te roeien zendt Caesar immers troepen *in de richting* van de Oceaan om hun gebieden te verwoesten, zelf gaat hij richting Scheldemonding).
Atuatuca ligt volgens Caesar ongeveer in het midden van het land der Eburonen (VI, 31-33). Vanaf de plaats in het Eburonengebied, waar de Sugambriërs inmiddels gearriveerd zijn (ergens tussen Keulen en Maastricht) tot Atuatuca is het te paard nog drie uur rijden. De omgeving Tongeren, Luik, Maastricht, ligt dus zeer voor de hand wanneer we de plaats Atuatuca willen lokaliseren.

"De dichtste oversteek naar Brittannia" (p.11): In 55 v.Chr. (terug naar Caesars boek IV) bouwde Caesar, na de Usipeten en Tencteren te hebben verslagen, een brug over de Rijn. Hij beschrijft uitvoerig (IV, 16.6) hoe deze brug geconstrueerd werd van houten palen (dus geen brug van boten), die in tien dagen werd voltooid. Na achttien dagen in het Overrijnse gebied te hebben doorgebracht, liet hij de brug afbreken, en vertrok hij met het hele leger naar het land van de Morinen (IV, 20.1-22.2).
Indien de Rhenus in het land van de Morinen stroomde had hij er niet nog daar naar toe hoeven te trekken. Hier is kennelijk sprake van een ander gebied.
Inderdaad zal niemand betwisten dat bij Calais "de dichtste oversteek naar Brittannia was", wel dat we dus dáár Atuatuca moeten zoeken. Dat Caesar vanuit Calais of daaromtrent overstak naar Brittannia "kan in realiteit voorgesteld worden". Er wordt tenslotte nergens gesteld dat hij vanuit de Ostia Rheni vertrokken zou zijn.

"Gregorius van Tours" (p. 11): Uit *"De roem van de belijders"*, geschreven door Gregorius van Tours omstreeks 580, is ons bekend dat bisschop Monulfus te Traiectum een kerk bouwde boven het graf van de heilige Servatius/Aravatius. Monulfus is zonder twijfel een Maastrichtse bisschop. Deze stad wordt dus ± 580 al Traiectum genoemd. We mogen aannemen dat de Latijnse naam door de Romeinen aan de stad is gegeven.
De huidige Servaaskerk te Maastricht, gebouwd boven het graf van Servatius, ligt inderdaad vlakbij de vroegere Romeinse heirweg, dicht bij de brug over de Maas, op een begraafplaats die, zoals de opgravingen hebben uitgewezen, gedurende de Romeinse en Merovingische periode onafgebroken in gebruik is gebleven.
Is het logisch om zonder kritiek een plaatsje Trith te accepteren, dat door Delahaye zonder enige argumentatie naar voren geschoven wordt, om het vervolgens erg twijfelachtig te vinden dat met "Traiectum aan de Mosa" Maastricht zou zijn bedoeld?
We kunnen ons afvragen waarom Albert Delahaye naar dit plaatsje Trith (een ander Traiectum) moest uitwijken, waarmee hij zich tevens de Maastrichtse bisschoppen op de hals haalde. Tournehem was toch al Traiectum! Delahaye raakte verstrikt in zijn theorie. Tongeren was niet in te passen in de door hem voorgestelde reconstructie van de Peutingerkaart. Dus Tongeren (Aduaga Tungrorum) werd Douai.
Tungris en Traiectum, in verschillende vitae samen genoemd, moeten op korte afstand (15-25 km) van elkaar liggen. De afstand Douai-Tournehem is te groot. Bovendien was Tournehem eerder door Delahaye aangewezen als het Traiectum van Willibrord. Dáár ook nog de bisschopsstad van o.a. de bisschoppen Servatius/Aravatius, Monulfus, Lambertus te veronderstellen was bezwaarlijk, er ontstonden niet op te lossen nieuwe vragen. Er bleef niets anders over dan uit te wijken naar een ander Traiectum "Trith"! Ook hier wordt Delahayes theorie ongeloofwaardig.

"De Rhenus valt in de Mosa" (p. 11): Dat de Rijn in de Maas viel is volgens Vandemaele onmogelijk [2], evenals Caesars bewering dat de rivier de Scaldis (Schelde) in de Maas stroomt. (VI, 31-33).
Het bij dit artikel gevoegde kaartje, hoewel van veel later datum (Sebastian Münster ± 1540) illustreert dat de situatie die wij nu kennen ooit anders is geweest, en in de loop der tijden

BRABANTIA III·RHENI ET X· NOVA TABVLA·

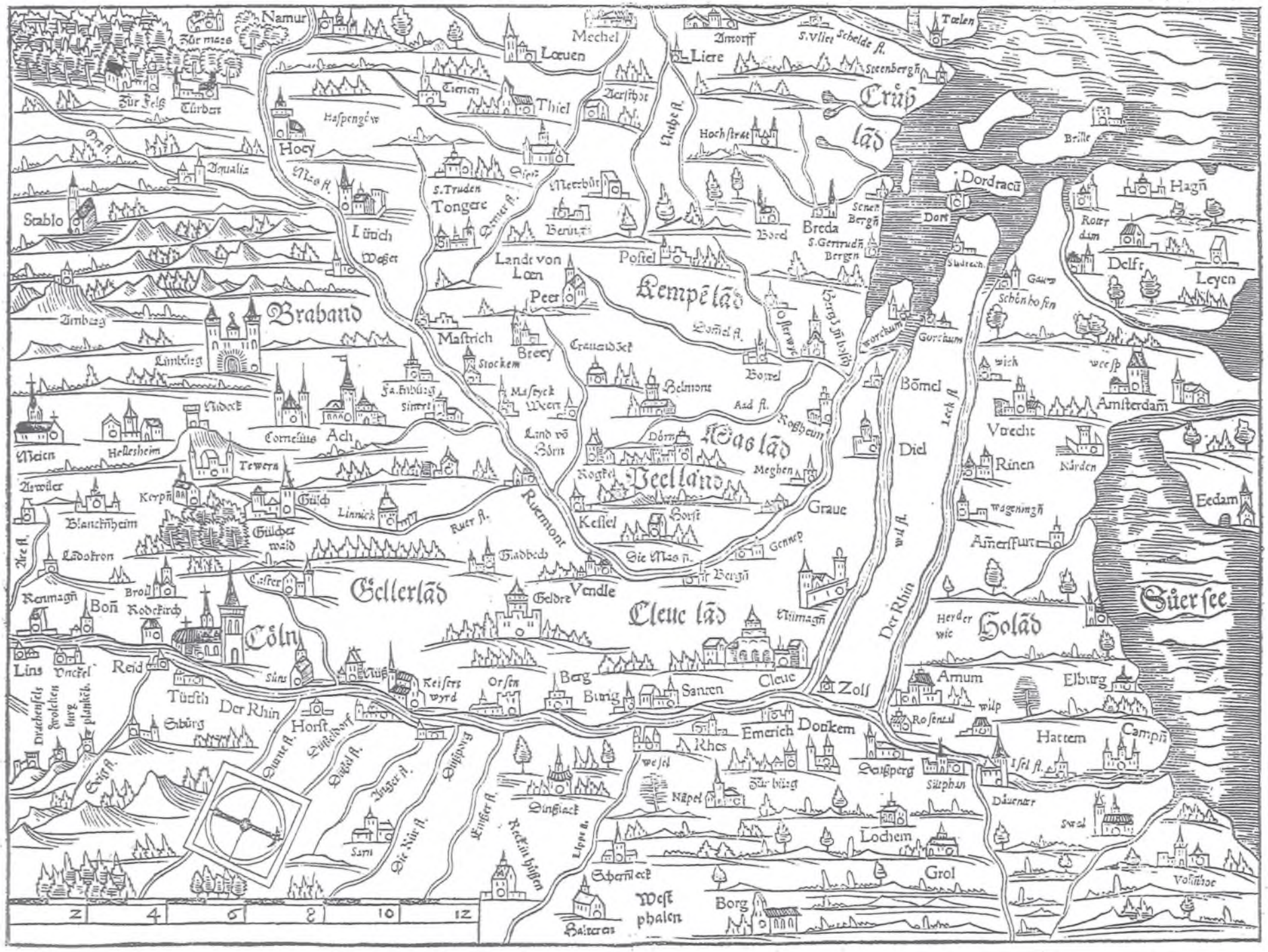

steeds veranderd zal zijn. Het laat zien hoe de Rijn in de Maas viel, en de Schelde in de Maas-Rijn-mondingen (Ostia Rheni). De inham vanuit zee zal in de natte periode tussen 300 en 750 nog veel groter zijn geweest.

"Frisia" (p. 13): De rechterhelft van dit kaartje - exclusief Kempenland (Taxandria), maar inclusief Westfalen - is in grote lijnen "Frisia", zoals dit mijns inziens uit de vroege teksten naar voren komt: West-Vlaanderen vanaf het Sincfal, Teisterbant, de streek en vicus Dorestate, het gebied rond Nijmegen (*Noviomagus vicinum Dorestate,* grenzend aan Dorestate [3]) de Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe, het gebied ten oosten van de IJssel, Westfalen.
Oostelijk van Münster begon het Saksenland. De Zuiderzee en Amsterdam bestonden in het eerste millennium nog niet. De laaggelegen gebieden van het huidige Nederland werden nauwelijks bewoond.
Waar de Rijn in de Maas stroomt is het *emporium*, het stapel- en overslaggebied, Dorestate te verwachten.
Plaatsen genoemd in oorkonden, vita etc., op ons onderwerp betrekking hebbend, liggen alle in deze gebieden.[4] De kern van Frisia lag bij Dorestate en Nijmegen. Ook het Noormannenrijk van Roric en Godfried moeten we dáár zoeken. Dorestate, Nijmegen, Gendt, Spijk, worden als plaatsen i.v.m. Roric en Godfried genoemd.
Maastricht, omstreeks 700 de meest noordelijk gelegen stad, lag centraal én gunstig t.o.v. de Friese gebieden. Dorestate was via de Maas gemakkelijk te bereiken.

"Roric in Traiectum" (p. 13): In de "*Annales de Saint-Bertin*" wordt inderdaad vermeld dat Karel de Kale (het was niet Lotharius) in oktober 872 met een schip over de Maas (per Mosam) tot Maastricht (Treiectum) kwam, en nadat hij gesproken had met de Noormannen Roric en Rodulf, die hem met een schip tegemoet waren gekomen (dus ook over de Maas) heeft hij Roric als zijn vazal aangenomen.[5] De *Annales de Saint-Bertin* worden slechts zo genoemd omdat het oudste manuscript afkomstig is uit de bibliotheek van de St-Bertijnsabdij. Het manuscript bevat in feite de koninklijke annalen, in hoofdzaak gericht op het West-Frankische Rijk. De periode van 861 tot 882 werd geschreven door aartsbisschop Hincmar van Reims. Uiteraard worden de belangrijkste gebeurtenissen uit het héle rijk beschreven, beslist niet beperkt tot de streek rond St.Omer.

"De vita van Lambertus" (p. 12): Over Landoaldus, "opvoeder" van Lambertus is weinig bekend. Bij het nooit eerder vermelde gegeven betreffende een door hem gestichte abdij in Crespin (Fr.) had een bronvermelding van Vandemaele verwacht mogen worden. Ditzelfde geldt voor de uitspraak dat de vader van Lambertus graaf was van Ostrevant. Wel wordt in een later vita van Lambertus vermeld dat Aper, vader van Lambertus, graaf was van *Osterne*. Vermoedelijk is hier de naam Osterne vervangen door Ostrevant. Een weinig geloofwaardige werkwijze. Van Ostravant, streek ten oosten van Atrecht, maakt Delahaye op zijn beurt Austrachië.
Over de historie van Maastricht [6] en de Maastrichtse bisschoppen meen ik te kunnen volstaan met een verwijzing naar de bestaande, ruimschoots beschikbare, literatuur.

Besluit: Natuurlijk is ieder vrij om, aan de hand van de gegevens die ter beschikking staan, zich een beeld te vormen van de geschiedenis van Noordwest-Europa in het eerste millennium. Wanneer echter een visie in zijn geheel of in detail afwijkt van de algemeen aanvaarde mening, zal die afwijkende mening bijzonder goed met argumenten onderbouwd moeten worden. Vandemaeles betoog is gezien de vele kanttekeningen, de vaak onwaarschijnlijke of zelfs onjuiste interpretaties, verre van geloofwaardig.

---

[1] Alcuini carmina, no VI, MGH, *Poetae Latini Aevi carolini*, deel I.
[2] Tacitus, *Historiën*, V, xxiii-xxiv: Spatium velut aequoris electum quo Mosa fluminis os amnem Rhenum Oceano adfundit. (een zee-inham, gevormd op het punt, waar de mond van de Maas het water van de Rijn in de oceaan voert).
[3] M.G.H. I, pag. 430.
[4] Voor wat betreft Kinhem, Westrachië, Austrachië, Hugmerchi, zie mijn artikelen resp. in *SEMafoor* 2,3, p. 2; 2,4, p. 20; 1,3, p. 10.
[5] *Annales de St. Bertin*, pag. 188.
[6] Voor een overzicht en literatuur betreffende de originele bronnen van Maastricht tot 1000:
H. van Ommeren, *Bronnen voor de geschiedenis van Maastricht*. P.S.H.A.L. (Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg) 127, 1991.

ROMEINSE WEGEN TUSSEN REIMS, METZ EN LANGRES

Joep Rozemeyer

Ruud van Veen's speurtocht naar Solimariaca (SEMafoor III-3 p.20 ev) heeft me met de neus op menig feit gedrukt. Veel van zijn opmerkingen spreken me aan, een enkele vraagt om een weerwoord en die wil ik graag aan u voorleggen.
In mijn artikel over Grand (SEMafoor III-2 p.27 ev) blijk ik te hard van stapel gelopen wat betreft de lokalisering van de tweetorenstad Nasie op de Peutingerkaart (PK). Ruud's vermaning om bij een reconstructie van het verloop van een Romeinse weg steeds de opgaven op de PK steeds te vergelijken met die van het Itinerarium Antonini (IA) is natuurlijk zeer zinnig, en ten onrechte heb ik me daar niet aan gehouden. Bij een poging tot een betere lokalisering zal ik nu steeds de opgaven van de Peutingerkaart en die van het itinerarium Antonini naast elkaar leggen, met de afstanden in leugae.

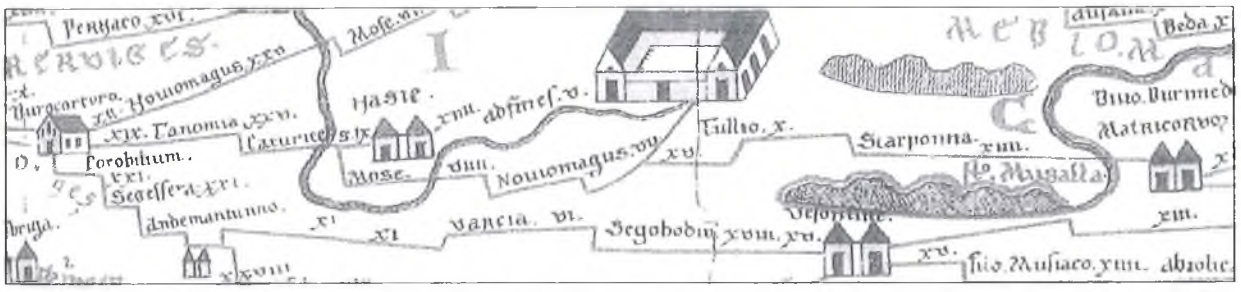

Deel van de Peutingerkaart-uitgave van Konrad Miller met de wegen tussen Reims, Metz en Langres. Links ligt Durocortoro (Reims) en rechts Divo Durimedio Matricorum (Metz). Onderaan links Andemantunno (Langres) en onder rechts Vesonne (Besançon). Het badvignet ligt middenboven, met Tullio (Toul) daar meteen onder.

Evenals Ruud wil ik uitgaan van Toul omdat die plaats ondubbelzinnig te lokaliseren is. Naar Toul lopen drie Romeinse wegen, te weten vanuit Reims, Langres en Metz.

De route van Metz naar Toul is een eenvoudige en algemeen aanvaarde, en loopt zuidwaarts via de Moezel over Pont-a-Mousson en Dieulouard naar Toul.

PK	**IA**	**Lokalisatie**
Divodurum Matricorum	Divodurum	Metz
14	12	14
Scarponna	Scarponna	Dieudoulard
10	10	10
Tullio	Tullum	Toul

Er is een klein verschil in de afstandsopgave van het eerste stuk.

Dan de route van Langres naar Toul. deze loopt noordwaarts langs de Maas:

PK	**IA**	**Lokalisatie door Ruud**	**Lokalisatie door mij**
Andemantunno	Andemantunno	Langres	Langres
...	12	12	19
Mose	Mosa	Meuvy	Bourmont
9	16	16	9
Noviomagus	Solimariaca	Soulosse-sous-St.Elophe	Neufchâteau
15	15	15	17
Tullio	Tullum	Toul	Toul

De PK toont in feite geen route naar Toul, maar alleen naar Reims, Besançon en Dijon. Ik ben het met Ruud eens dat het weglijntje op de PK dat bij Mose omhoog wijst naar Caturices onmogelijk juist kan zijn. Want de Maas begint tussen Langres en Toul en een aansluiting van de Maasvallei naar het veel noordelijker gelegen Caturices (zie verderop) is ongerijmd. Ook ik ben van mening dat het weglijntje getrokken had moeten worden tussen Andemantunno en Mose. Of daarbij de afstand XI hoort uit het begin van de route naar Besançon is een ander verhaal.
Door de gegevens van zowel de PK, als van het IA te benutten zijn meerdere wegvarianten denkbaar. De weg van Langres langs de Maas naar Toul is vrij recht en meet circa 43 leugae, precies de afstand die het IA opgeeft. De variant die Ruud voorstelt past precies bij de opgegeven afstanden: Langres - 12 - Meuvy - 16 - Soulosse - 15 - Toul. Nemen we voor het traject tussen Langres en 'Mose' op de PK route ook 12 leugae aan, dan komen we na 43 leugae alleen dàn in Toul aan als we, zoals Ruud voorstelt, Solimariaca plaatsen op de driesprong onder het Badvignet: Langres - 12 - Meuvy - 9 - Pompierre (of wellicht beter: Harréville-les-Chanteurs, want dat ligt aan de Maas) - 7 - Soulosse - 15 - Toul.
Evenwel: omdat Neufchâteau een Romeinse stad was, strategisch gelegen op een heuvel bij de samenvloeiing van Mouzon en Maas, en ook omdat de plaatsnaam afgeleid lijkt van Noviomagus, is lokalisering van Noviomagus aldaar toch erg aantrekkelijk. En de afstandsopgave VII rechts van Noviomagus kan best betrekking hebben op het trajectje naar het Badvignet. Maar om in dat geval de totale afstand Langres - Toul kloppend te krijgen moet je een langere afstand tot 'Mose' aannemen, het zou dan op 19 leugae van Langres moeten liggen, bv te Bourmont (aan de Maas!).
Overigens: ook Soulosse kent Romeinse historie; het was een Romeinse nederzetting. Mogelijk is dan ook Ruud's reconstructie van de IA-route correct, wat onverlet laat dat de PK mogelijk een iets andere route aangeeft. Zo'n verschil is ook elders op de kaart niet ongebruikelijk: bv in de route Keulen - Lugduno, rept het IA niet over Noviomagi (Nijmegen) en de PK niet over Traiectum.

En dan de derde weg, die van Reims naar Toul. Het verloop daarvan geeft aanleiding tot meer opmerkingen. Meestal wordt aangenomen dat deze liep via de *Ancienne Chaussée Romaine* die nog steeds aanwezig is tussen Reims en Bar-le-Duc. Een route langs de Marne werd steeds verworpen omdat de PK aldaar een aparte route naar Langres laat zien. Ik denk dat veel ervoor pleit de weg naar Toul toch langs de Marne te zoeken en die naar Langres daarbij te laten aansluiten.
De huidige kaart van Frankrijk bekijkend is de meest voor de hand liggende route van Reims naar Langres de volgende: vanaf Reims naar Châlons aan de Marne, en van daaruit langs de Marne zuidwaarts tot Langres. Deze afstand bedraagt in totaal circa 85 leugae terwijl de PK er slechts 42 opgeeft. Er mist dus een groot stuk. Verderop zal een mogelijke verklaring hiervoor worden aangereikt. Eerst nu de weg van Reims naar Toul.

PK	**IA**	**Lokalisatie**
Durocortoro	Durocortoro	Reims
19	14	18
Tanomia	Fano Minervae	Châlons-sur-Marne
	16	15
25	Ariola	Vitry-le-François
	9	11
Caturices	Caturicis	St.Dizier
9	9	12
Nasie	Nasium	Naix-aux-Forges
...	16	16
Tullio	Tullum	Toul

Deze reconstructie heeft als voordeel de 'logische' route langs de Marne, met halteplaatsen aan het water. Dit in tegenstelling tot de *Ancienne Chaussée Romaine* die 'droog' verloopt tot Bar-le-Duc en daarna een moeizaam kronkelend verloop heeft. Mogelijk is de Chaussée een weg die later aangelegd is, na de periode van de PK en IA.

De eerste halteplaats Tanomia (op de PK) is vermoedelijk dezelfde plaats als Fano Minervae (op het IA). Tanomia is mogelijk een samentrekking van F(T)ano Minervae in de vorm van Tano Mi.a of Fano Mi.a. De ongelijke afstandsopgaaf berust mogelijk op een kopiefout.
Bij St.Dizier vervolgt de weg niet de route langs de Marne richting Langres, maar slaat linksaf naar Toul. Op dat stuk ligt een halteplaats bij de oversteek van de rivier de Ornain voor de hand: Naix.
Nu ik de opmerking van Ruud ter harte heb genomen om de opgave van PK naast die van het IA te leggen blijkt overduidelijk dat Nasie ligt tussen Caturices en Tullio. Uit de PK alleen is dat niet op te maken, want daarop is alleen een omweg vanaf Nasie via Adfines en het Badvignet naar Toul te zien. De mogelijkheid van een route over Mose en Noviomagus konden we uitsluiten omdat het weglijntje tussen Caturices en Mose onjuist was.

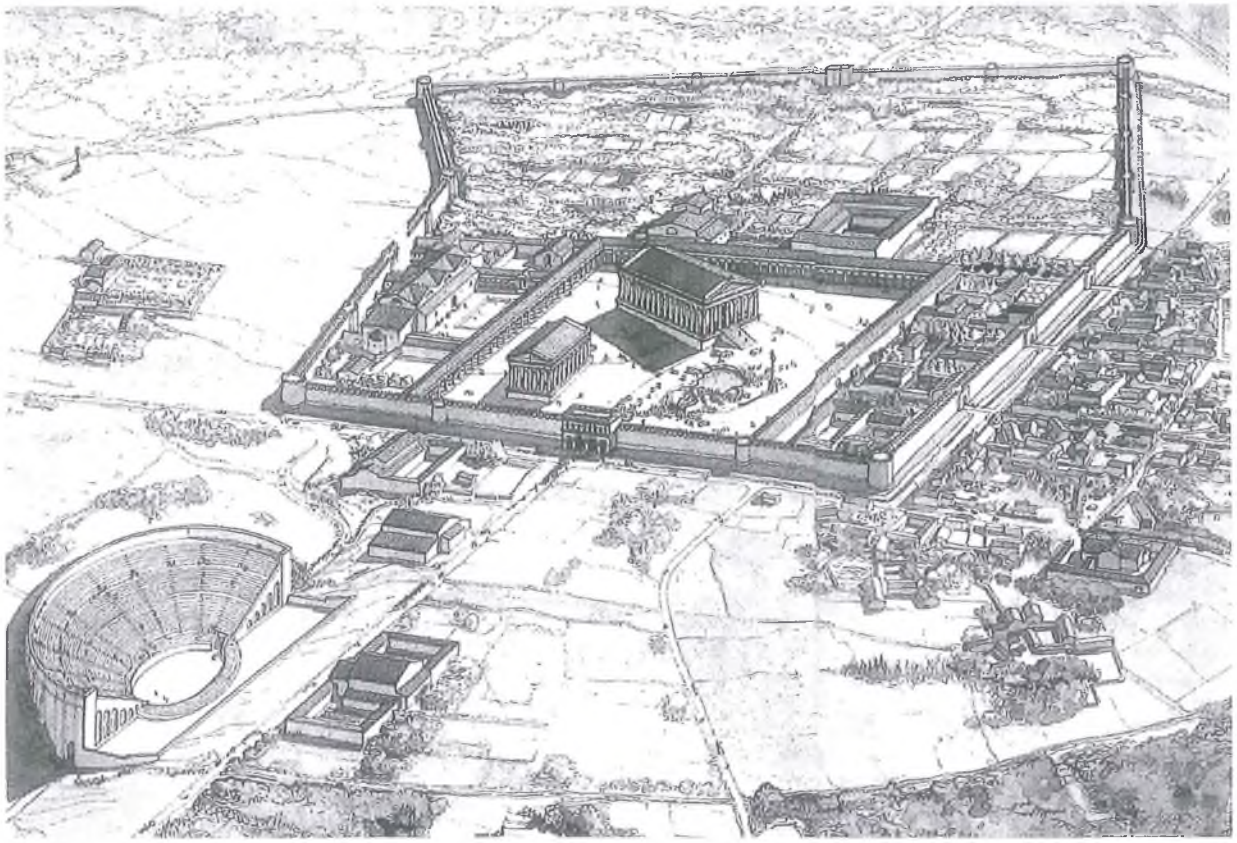

Het Gallo-Romeinse heiligdom Grand. Vanuit de hoofdpoort in het midden loopt een Romeinse weg langs het amfitheater naar Neufchâteau en Soulosse. Vanaf de poort loopt de Romeinse weg naar Naix-aux-Forges voor de muur naar rechts.

Hoe nu het "Badvignet" in te passen in bovenstaande reconstructies. Dat is niet zo moeilijk. Nog steeds lijkt het religieuze kurort Grand een goede lokalisatie, en eenvoudig te bereiken vanuit Naix-aux-Forges, zowel als uit Soulosse en uit Neufchâteau. De PK geeft op: Nasie - 9 - Adfines - 5 - Badvignet
Vanuit Naix zuidwaarts de Ornain vervolgend komen we na 9 leugae bij Gondrecourt-le-Chateau en vandaar is het nog 6 leugae naar Grand. Daar komen we binnen over een Romeinse weg die langs de voorste muur van het heiligdom naar de hoofdpoort loopt.
In tegenstelling tot Ruud meen ik dat de PK wel degelijk een afstand opgeeft voor het stukje weg tussen Noviomagus en het Badvignet. Daar staat VII aangeven, precies de afstand van Neufchâteau naar Grand. Ook vanaf Soulosse loopt een weg van dezelfde lengte naar Grand. Wellicht was dit een gemakkelijker route en kwam deze in later tijd in zwang. Het IA dat Solimariaca vermeldt stamt uit een later tijd dan de PK. Wat er ook van zij: de weg uit Soulosse en uit Neufchâteau komen snel bij elkaar en lopen voor de rest samen naar Grand, waar deze route binnenkomt op de Romeinse weg die langs het amfitheater recht naar de hoofdpoort gaat. Ook van Harréville loopt een weg naar Grand, en deze komt links bij de voormuur aan. Van deze weg is een Romeinse basis echter niet aangetoond.

Wat was de Romeinse naam van deze badplaats? Zoals eerder betoogd lijkt de naam Lindesina die er boven staat niet te horen bij het badvignet, maar bij een andere route. De naam is mogelijk vergeten door de kopiist en zo kwijtgeraakt. Alle andere badvignetten in Frankrijk zijn getooid met een plaatsnaam die begint met Aquis, daarmee verwijzend naar het belang van water voor zo'n plaats. Te verwachten lijkt dat ook de Romeinse plaatsnaam van Grand begon met Aquis.

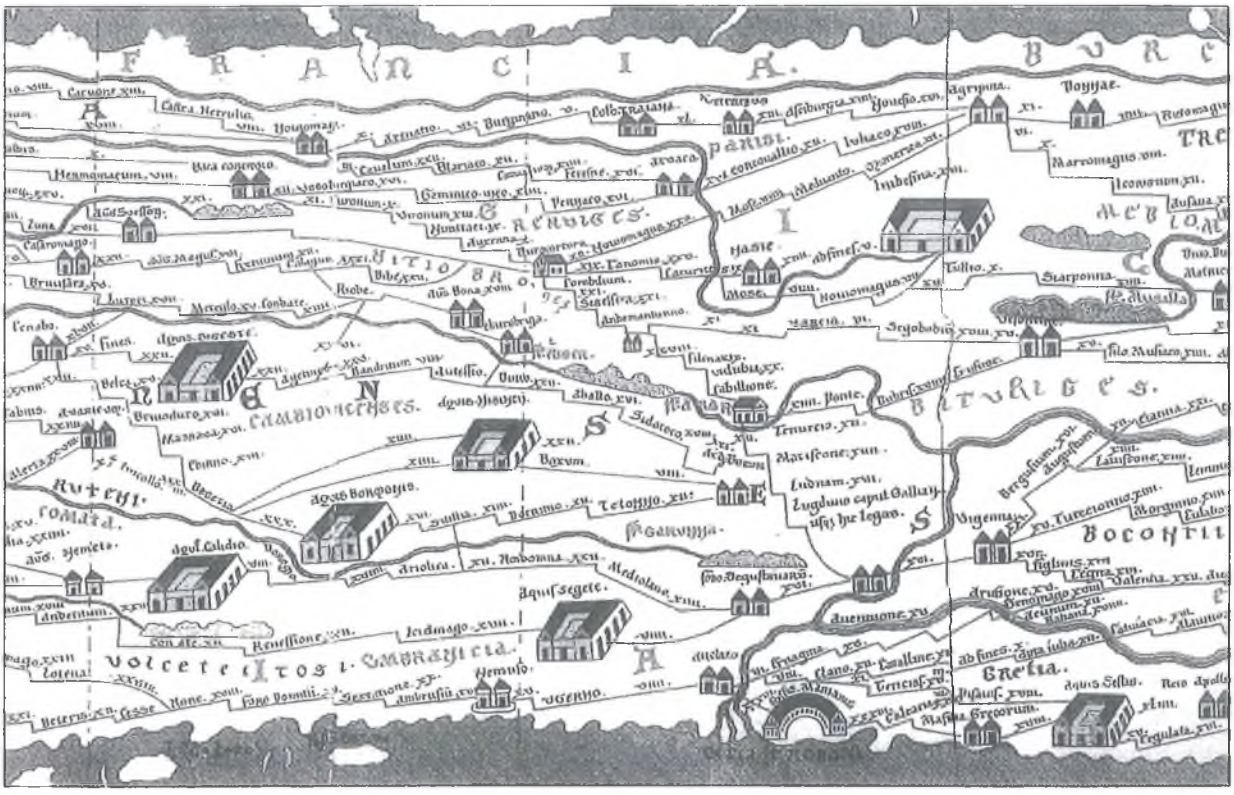

De badvignetten in Frankrijk op de Peutingerkaart in de uitgave van Konrad Miller uit 1887. Rechtsboven ligt bij Tullio (Toul) de naamloze badplaats (Grand in de Vogezen), links ligt Aquis Segeste (Ferrières) tussen Cenabo (Orleans) en Agentineum (Sens), daaronder Aquis Calidis (Vichy) nabij Aug.Nemeto (Clermont-Ferrand), rechts daarvan Aquis Bormonis (Bourbont-l'Archambault) ten westen van Negetra (Moulins), daar rechtsboven Aguis Nisineij (St.Honoré-les-Bains) ten oosten van Moulins, midden onder Aquis Segete (Montrond-les-Bains) nabij Foro.Segustauarum (Feurs), en tenslotte Aquis Sestis (Aix-en-Provence) nabij Masilia Grecorum (Marseille).

Wellicht is de oplossing voor dit naam-probleem te vinden in het volgende: Wilco de Jonge presenteerde in SEMafoor III-4 in zijn artikel over Audulfus een Egmondse bron uit 1346, namelijk de *Chronicon Episcoporum Trajectensium* van Johannes de Beke. Die bron lijkt van groot belang voor verdere informatie over het vroege Traiectum. De Beke verhaalt onder andere dat de wrede keizer Nero twee edele mannen uit Rome verdrijft "die ene hiet Granus ende die ander Antonius". Over Granus schrijft hij aldus:

"Granus quam met sinen ridderscap wanderende doer Gallen ende quam in Ardennen. Daer vant hi in der woestinen swevelich water, ende daerbi tymmerde hi een palaes, also men leest, ende daerof hiet dieselve stede ghemeenlike noch huden daghes **Aquis Grani**." Granus zwierf dus door Gallië en kwam in de Ardennen waar hij een paleis timmerde bij een waterbron. Hij noemde het Aquis Grani. Deze naam lijkt goed te passen bij het kurort Grand met zijn heilige bron en zijn paleis, waar ook de keizers Caracalla en Constatijn heil en genezing zochten. Een probleem hierbij is echter dat algemeen wordt aangenomen dat Aquis Grani staat voor Aken, waar eveneens warmwater bronnen aanwezig waren. Of deze aanname correct is, en waarop deze overtuiging rust is mij onduidelijk. Op de Peutingerkaart ligt Aken tussen Luik (Atuaca) en Jülich (Juliaco) op de weg naar Keulen, en heet dan Coriouallio. De opvatting dat Atuaca in Tongeren lag en de weg naar Keulen verliep over Maastricht en Heerlen is m.i. onjuist. Maar daarover in een later nummer van SEMafoor.

Nu de route van Langres naar Reims.
De PK toont: Andemantunno - 21 - Segessera - 21 - Corobilium - Durocortoro. De PK geeft dus 42 leugae op terwijl het er werkelijk circa 85 zijn! Wat kan hiervan de reden zijn.
De afstand van 42 leugae is precies voldoende om vanuit Langres langs de Marne noordwaarts uit te komen bij St.Dizier. Indien deze weg zou aansluiten bij bovenstaande wegreconstructie van Reims naar St.Dizier is de te korte afstandsopgave verklaard. Alleen moeten we dan alweer een fout getekend wegdeel aannemen. Heeft de scribent zitten slapen bij het kopiëren of had hij een leesbril nodig? De weglijn van Andemantunno over Segessera en Corobilium had in mijn optie aan moeten sluiten bij Caturices: was daar dat lijntje voor bedoeld dat bij Mose omhoog gaat?
Mogelijk zijn de twee haltes op dit traject als volgt te plaatsen: Op 18 leugae van Langres ligt Bologne en 20 leugae verder de onbekende stad op de heuvel "Le Châtelet" bij Fontaines-sur-Marne, die ik eerder beschreef in SEMafoor III-2. Eventueel zouden ook Chaumont en Joinville (Corobillium?) in aanmerking kunnen komen, maar dan kloppen de afstanden niet.

Behalve de omweg over Toul is er nog een kortere weg van Reims naar Metz. Deze komt alleen voor in het IA en wordt niet aangegeven op de PK. Deze somt als volgt op:
Durocortoro - 10 - Basilia - 12 - Axuena - 17 - Virodunum - 9 - Fines - 6 - Ibliodurum - 8 - Divodurum
Enkele kilometers bezuiden Reims takt van de eerder beschreven weg naar Châlons een *Ancienne Voie Romaine* af richting Metz. De halteplaatsen op die route zouden gelegen kunnen hebben te: Suippes - Ste.Menehould - Verdun - Fresnes - Mars - Metz.

Ruud bracht ook nog de weg van Langres naar Besançon ter sprake, omdat een afstandsopgave daarvan mogelijk bij de route van Langres naar Toul zou horen. De PK geeft voor dit stuk een totale afstand van 61 leugae terwijl de werkelijke afstand slechts 44 bedraagt. Dus ook hier zit weer ergens een fout in.
De PK toont: Andemantunno - 11 - 11 - Varcia - 6 - Segabodium - 18 . 15 - Vesonne. Als de laatste 15 ten onrechte genoteerd zijn zou het wegverloop als volgt kunnen zijn:
Langres - 11 - Choilley (aan de Sâone) - 10 - Vars - 5 - Gray - 18 - Besançon.

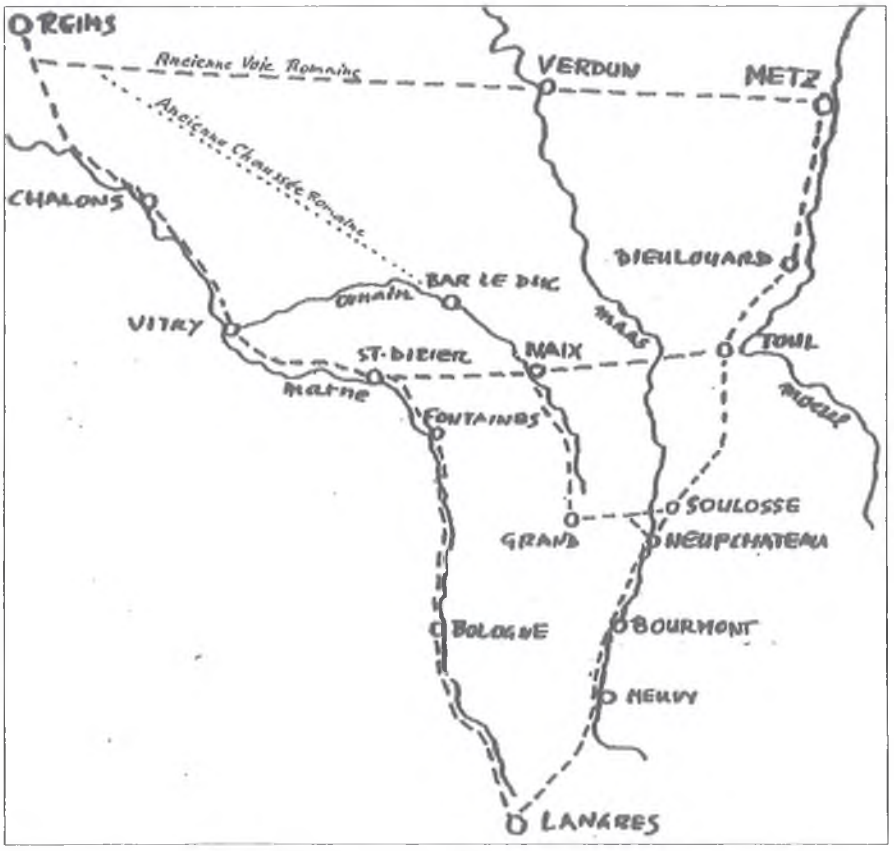

De voorgestelde Romeinse trajecten tussen Reims, Metz en Langres.

Ziehier het nieuwe Romeinse wegenconcept voor de regio Toul. Met dank aan Ruud voor zijn behartenswaardige opmerking. Dankzij zijn aanbeveling hoop ik een acceptabeler voorstelling van zaken gegeven te hebben. Voor uw op- of aanmerkingen hou ik me ten zeerste aanbevolen. Zo nodig gaan de wegen weer op de schop.

Moerdijkse Postbaan 14
4872 LJ Etten-Leur
e-mail:
jrozemeyer@wish.net

Romeinse lengtematen

Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet

Wie zich bezighoudt met de geografie in het eerste millennium wordt regelmatig geconfronteerd met de Romeinse lengtematen. De juiste interpretatie daarvan lijkt vaak discutabel. Ik hoop hier een bijdrage te leveren om in deze aangelegenheid „orde op zaken te stellen" [1].

Voor lengten en afstanden kent het Romeinse systeem de volgende basiseenheden: digitus, palmus, pes, passus en mille passuum of milliarium. De onderlinge samenhang blijkt uit het volgende overzichtje:

naam	*milia passuum of milliaria*	*passus*	*pedes*	*palmi*	*digiti*
digitus (vinger)					1
palmus (palm)				1	4
pes (voet)			1	4	16
passus (pas)		1	5	20	80
mille passuum / milliarium (mijl)	1	1000	5000	20000	80000

Daarnaast bestond er nog een ander systeem, waarbij de pes (voet) verdeeld werd in twaalf *unciæ* (enkelvoud uncia = duim). Dit laat ik verder buiten beschouwing. Ook ga ik niet in op de vele bijzondere namen voor veelvouden en onderdelen van de genoemde eenheden.

Zoals alom bekend hadden we in eigen land onder het ancien regime een onoverzichtelijk systeem van maten en gewichten, waarbij bij wijze van spreken elk dorp zijn eigen standaard had. Pas sedert Napoleon is er een eenheidssysteem, gebaseerd op de standaardmeter en het standaardkilogram, bewaard in het *Bureau International des Poids et Mesures* te Sèvres.

Het mag dus wel opmerkelijk heten, dat reeds in de oudheid een vergelijkbare uniforme standaard bestond, geldig voor het gehele Romeinse Rijk. In de tempel van Juno Moneta op het Kapitool te Rome werden standaarden bewaard, waarvan kopieën verstrekt werden voor landmeters, architecten e.d.

Helaas zijn deze standaarden niet bewaard gebleven, maar er zijn wel allerlei op deze standaarden gebaseerde voorwerpen beschikbaar, die het mogelijk maken de standaarden met een hoge mate van nauwkeurigheid te reconstrueren. Er zijn meetstaven gevonden in Pompeji en Herculaneum, er zijn er drie bekend, afgebeeld in monumenten, en zelfs zijn er twee uitgehouwen in een rots. Het resultaat van dit alles is, dat de Romeinse voet, de *pes monetalis*, gesteld moet worden op 295,7 ± 0,3 mm.

Deze Romeinse voet heeft het zeer lang uitgehouden, zij het dat men zich zijn eerbiedwaardige ouderdom soms niet meer bewust was. Zo had tot aan de Napoleontische hervormingen de Franse *el* (aune de Paris) een lengte, vrijwel exact gelijk aan vier Romeinse voeten.

De Romeinse mijl, de mille passuum of milliarium, bedraagt 5000 voet, en is dus 1478,5 ± 1,5 meter.

Het feit dat de standaardmaten exact vastlagen en ons tot op 1 promille nauwkeurig bekend zijn, betekent natuurlijk niet dat afstanden ook altijd met die nauwkeurigheid gemeten werden. Aan te nemen is, dat geografische afstanden bepaald werden door marcherende legionairs gewoon passen te laten tellen.[2] Dat is overigens minder onnauwkeurig dan men wellicht geneigd is te denken. De Romeinse soldaten hadden een enorme ervaring in het groepsgewijs over lange afstanden marcheren en waren er op getraind daarbij altijd even

---

[1] Ik baseer mij daarbij vooral op informatie uit F. Hultsch, *Griechische und Römische Metrologie*, Berlin 1882.
[2] H.C. Pouls, De Landmeter, Alphen a.d.Rijn 1997, p. 29.

grote passen te maken. Het is echter natuurlijk onvermijdelijk, dat bij het passeren van een bergpas de passen tijdens het stijgen korter waren dan tijdens de afdaling.

In de randgebieden van het Rijk werden de Romeinen geconfronteerd met maten van andere volkeren. Deze oorspronkelijk wellicht globale maten normeerden ze naar hun eigen maten. Zo kennen we:

(Grieks)	*stadium* (meervoud stadia)	= $^1/_8$ milliarium = 125 passus	=184,8 m
(Perzisch)	*parasanga* (mv. parasangæ)	= 30 stadia	= 5544 m
(Gallisch)	*leuga* (mv. leugæ)	= 1½ milliarium	= 2218 m
(Germaans)	*rasta* (mv. rastæ)	= 2 leugæ	

Het stadium wordt in de Romeinse literatuur veel gebruikt voor afstanden over water.

De Romeinse schrijver Hyginus[3] meldt dat hij bij de Tungri een afwijkende maat voor de voet heeft aangetroffen, die hij aanduidt als de *pes drusianus*, kennelijk genoemd naar de veldheer Drusus. De pes drusianus is volgens hem een *sesuncia* (= 1½ uncia, dus $^1/_8$ voet) langer dan de pes monetalis.

Volgens Hultsch is er een meetroede (*pertica*) bekend, verdeeld in 12 voet à 18 digiti, dus inderdaad 2 digiti langer dan de gewone voet van 16 digiti.

De bewerkers van Hyginus' tekst wijzen er op, dat de *Tungri* in het spraakgebruik van zijn tijd (ca 100 nC) alle Germanen ter linkerzijde van de Rijn, dus in het onder Romeins gezag staande Germanië (G. inferior en G. superior) omvatten.

Een belangrijke consequentie is, dat aan te nemen is dat dan ook de passus en de leuga in het Germaanse gebied dienovereenkomstig langer waren. En de van huis uit Germaanse *rasta* zal ongetwijfeld eveneens op de Germaanse standaard (of beter: de Romeinse standaardisering van Germaanse maten) gebaseerd zijn. We krijgen zo:

pes drusianus	(mv. pedes drusiani)	332,7 mm,
passus drusianus	(mv. passus drusiani)	1,663 m,
leuga drusiana	(mv. leugæ drusianæ)	2495 m,
rasta	(mv. rastæ)	4990 m,

dit alles met een nauwkeurigheid van 1‰. Het gebruik van de *rasta* heb ik overigens nog nooit aangetroffen.

Deze lengte van de Germaanse leuga is in opvallende overeenstemming met de bevindingen van Van Veen [4], die er meermalen op gewezen heeft dat de afstanden in het Germaanse gebied volgens de Peutingerkaart en het Itinerarium Antonini slechts kloppen met de werkelijke afstanden als men uitgaat van leugæ van ca. 2500 m.

Daar alle maten hun oorsprong hebben in afmetingen van het menselijk lichaam, is het geen verwerpelijke speculatie dat de drusiaanse maten een gevolg zijn van het feit, dat de Germanen opvallend groter waren dan de Romeinen [5]. Drusus zal de consequenties daarvan ervaren hebben bij de aanleg van de vele weg- en waterbouwkundige werken waaraan hij zijn bekendheid dankt. Hij heeft daarvoor ongetwijfeld Germaanse werkkrachten gebruikt.

* *

[3] Hyginus gromaticus, Corpus Agrimensorum Romanorum V, uitgave Luxemburg 2000. Met dank aan de heer R. van Veen voor de vingerwijzing.

[4] Bijvoorbeeld: R. van Veen, *Problemen langs Romeinse wegen*, SEMafoor mei 2000, p. 7 (noot 3).

[5] Zie bijvoorbeeld Cæsar's *Belli Gallici*, I.39, in de vertaling van V. Hunink: „De Germanen waren volgens hen groot van postuur, ongelooflijk dapper en geoefend in de oorlog."

De oorlog tegen de Belgen

Ruud van Veen

Inleiding

In SEM*afoor* (3, 4) van november 2002 kwam op twee plaatsen een veldslag van Julius Caesar ter sprake: op pagina 16-20 gaf Ralf G. Jahn zijn persoonlijke kijk op Caesars strijd tegen de Usipeten en Tencteren en op pagina 21 werd in het artikel over "Satis en Scaldis" de veldslag bij de Sabis tegen de Nerviërs aangestipt. Uit beide artikeltjes mag blijken dat Caesars verslag van de Gallische oorlogen voor de hedendaagse mens tamelijk ondoorzichtig is en een nooit aflatende bron van meningsverschillen. Vooral moeilijk zijn de teksten over Germaanse stammen. Die stammen zijn niet alleen moeilijk te localiseren, maar hadden helaas ook de gewoonte om zo nu en dan de biezen te pakken en het geluk elders te zoeken. Of elkaar gewoon te verjagen of uit te roeien of in elkaar op te gaan en eventueel onder een andere naam voort te leven. Wie meent bij het lezen van Caesars werk de Hermunduren en Marcomannen gevonden te hebben, moet niet verwachten dat die stammen zich in de tijd van Tacitus (anderhalve eeuw later) nog op dezelfde plek bevinden. En dan zijn er ook nog de namen die op verschillende manieren gebruikt werden. Wie blij is dat Albert Delahaye de Sueben in Zwevegem bij Kortrijk heeft gevonden, moet niet schrikken als ze later in het Hercynische woud, dus in de buurt van de Donau blijken te wonen (Strabo: *Geographia* VII, 1, 3). De Sueben waren in dit geval echter niet verhuisd, maar plotseling waren heel veel stammen zich Sueben gaan noemen. Zozeer zelfs dat *Sueben* en *Germanen* op een zeker moment min of meer synoniem waren. Elders leest men dan weer (bij Gregorius van Tours) dat de Sueben *Alamannen* heten. Zowel de traditionele geschiedschrijvers als de dissidenten zijn zich van deze dynamiek soms nauwelijks bewust. Wie vasthoudt aan de gedachte dat de Treveren altijd bij Trier woonden of dat het Hercynia silva in Frankrijk te vinden is (!) zal met een onlogisch en dus ongeloofwaardig beeld van het verleden blijven zitten. De puzzel is nog lang niet af en we zullen alle mogelijkheden moeten overwegen. Om het artikeltje van Ad Maas over de Satis (of Sabis) wat achtergrond te geven en tevens een afwijkende opvatting van een aantal begrippen te presenteren volgt hier mijn persoonlijke kijk op hoofdstuk II van Caesars *Commentarii de bello Gallico*.

Voorbereiding op de oorlog

Bij een vorig gelegenheid had Caesar Gallië veroverd tot voorbij Toul; mogelijk tot in de buurt van Verdun, waar hij Ariovistus, een Germaanse legeraanvoerder, verslagen had.[1] Het gebied dat hij daarmee betrad werd Belgica genoemd. De grens tussen Belgica en het eigenlijke Gallia liep waarschijnlijk ongeveer vanaf Toul westwaarts langs de Marne en de Seine. Wellicht verschilden de gebieden aan weerszijden van deze grens van elkaar in cultureel, etnisch en taalkundig opzicht. De meeste Belgen waren afkomstig uit Germanië, schrijft Caesar (*De bello Gallico* II, 4). Belgica zal dus meer een Germaans, dan een Gallisch karakter hebben gehad. Caesar had het ambitieuze plan om Brittannië te veroveren, waarschijnlijk vanwege het tin dat de Britten al vele eeuwen verhandelden en dat een belangrijke rol speelde in de wapenindustrie. Brittannië was voor hem het noordelijkste deel van Europa (afbeelding 1)[2]. In het voorafgaande jaar was hij er al in geslaagd om het machtige Gallische volk van de Haedui (uit de Morvan, zie afbeelding 1) op zijn hand te krijgen en hij had bij Besançon een groot leger achtergelaten.

---

[1] Traditioneel plaatst men deze veldslag in de buurt van Mulhouse aan de Rijn.

[2] Afbeelding 1 toont de 'Romeinse' oriëntatie. Meer daarover is te vinden in het *Albert Delahaye Bulletin* van april 1997. In de komende SEM-publicatie wordt er een hoofdstuk aan gewijd.

Afbeelding 1.

Het was nu van belang dat de streek van waaruit men het gemakkelijkst naar Brittannië over kon steken - de Franse kanaalkust tussen Boulogne en Calais - in Romeinse handen kwam, en daartoe moest Caesar Belgica veroveren.

De Belgen waren blijkbaar van zijn plannen op de hoogte, want in het jaar dat wij nu 57 v.Chr. noemen, begonnen ze bondgenootschappen te sluiten. Caesar noemde dat een samenzwering tegen het Romeinse volk en gaf aan de stam van de Senones (afbeelding 2, onderaan) opdracht om de bewegingen van de Belgen in de gaten te houden. Vervolgens vulde hij de zes legioenen bij Besançon aan met twee nieuwe. Als deze legioenen op volle sterkte waren zou dat betekenen dat hij over ongeveer 48.000 krijgers beschikte, waarvan driekwart met gevechtservaring. Het totale leger was veel groter, want elk legioen had een groot aantal lastdieren en personeel voor het vervoeren van tenten, voedsel, onderdelen voor een versterkt kamp, werptoestellen enzovoort. Toen de zomer er aan kwam voerde Caesar zijn leger naar de Remi.

De Remi gaven zich onmiddellijk en onvoorwaardelijk aan de Romeinen over. Ze zeiden dat ze zich niet met de overige Belgen hadden verbonden en wilden Caesar zelfs wel helpen. Alle andere Belgen waren onder de wapenen en kregen steun van Germaanse stammen, zoals de Condrusi (Gondregnies), Eburones (Erbaut, Everbeek enz), Caerosi (Céroux-Mousty) en Paemani (Pamel). Samen beschikten ze over meer dan 300.000 krijgers.[3] De Bellovaci, die de machtigsten waren, leverden er daarvan 60.000 en eisten de leiding op. Caesar gaf aan de Haedui opdracht om het gebied van de Bellovaci binnen te vallen en hun akkers te verwoesten.

De veldslag bij de Aisne

Caesar stak ten noorden van Reims de Aisne over omdat hij door die rivier in de rug gedekt wilde zijn. Vanuit Reims liepen twee wegen[4] naar het noorden. Pal noord liep de weg naar Bavay en Mons en naar het noordwesten ging een weg naar Laon. De eerstgenoemde kruiste de Aisne bij Neufchâtel-sur-Aisne en de tweede bij Berry-au-Bac. Deze twee kruisingen liggen twaalf kilometer of acht Romeinse mijlen uit elkaar. Caesar koos de oostelijke brug bij Neufchâtel en liet één van zijn generaals, Quintus Titurius Sabinus, met zes cohorten (3600 man) op de andere oever achter. Daarmee bewaakte hij de brug en de voedselaanvoer vanuit Reims.

---

[3] Zoals gewoonlijk zal Caesar hier wel zwaar overdrijven.

[4] Er waren al goede wegen vóórdat de Romeinen arriveerden, waardoor Caesar zijn bekende snelle troepenverplaatsingen kon uitvoeren. De Romeinse wegen zijn vaak verbeteringen van reeds bestaande exemplaren.

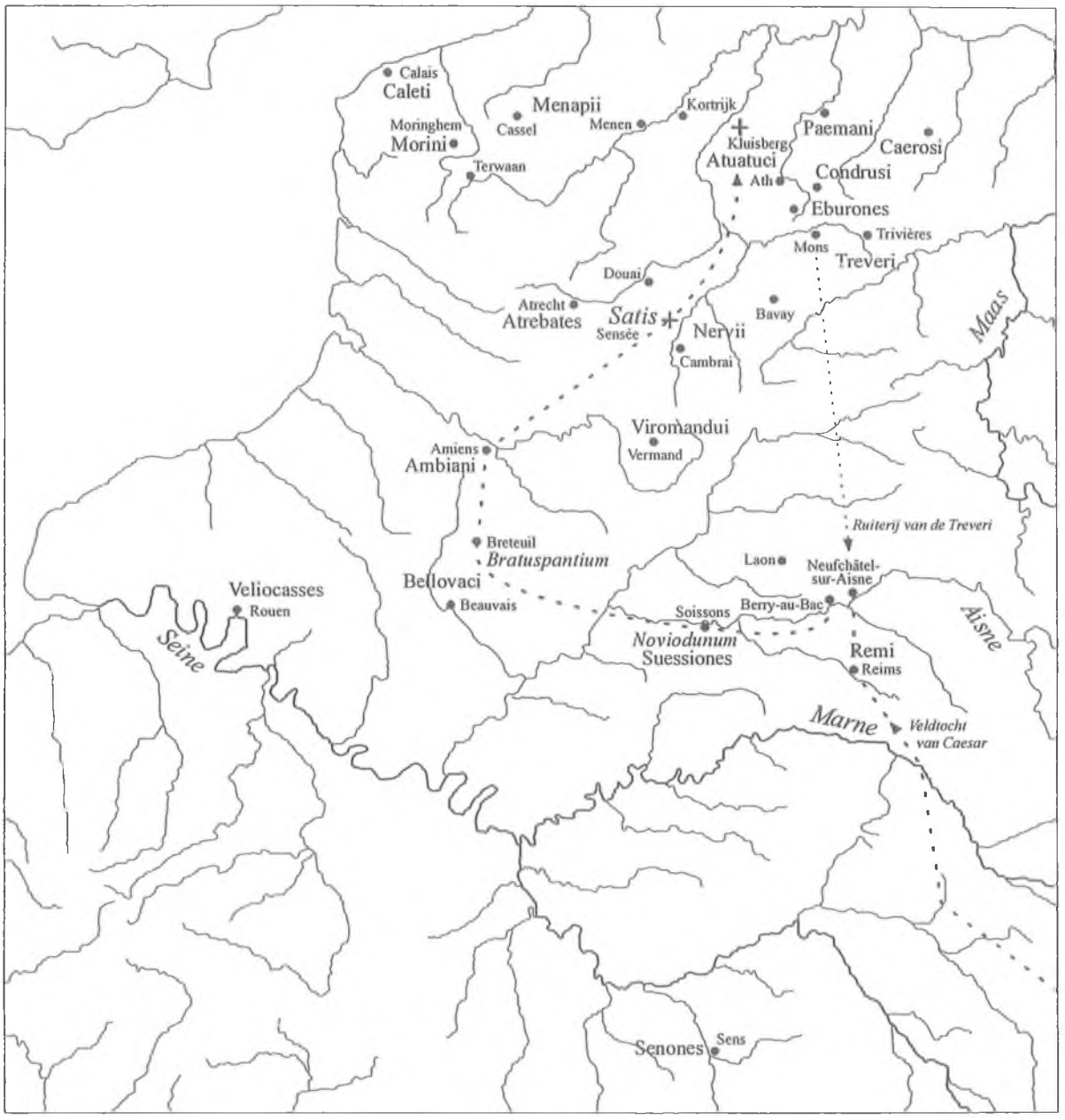

Afbeelding 2.

Inmiddels was het geallieerde leger van Belgen en Germanen bij de brug van Berry-au-Bac, - in Caesars boek verhaspeld tot *Bibrax* - aangekomen.[5] Waarschijnlijk was dat de reden dat hij voor de oversteek op de andere brug had gekozen, maar het is ook mogelijk dat hij dat deed om de Treveri te ontmoeten, die in de strijd tegen Ariovistus al aan zijn kant hadden gestaan en hem nu ruiterij stuurden[6]. Berry-au-Bac was een vesting die bewaakt werd door de Remi, en de Belgen besloten haar te belegeren. Omdat het fort al op de eerste dag dreigde te bezwijken stuurde Caesar er 's nachts hulptroepen naar toe. Toen de Belgen zagen dat ze het niet snel zouden kunnen innemen trokken ze verder in de richting van het Romeinse kamp.

[5] De grachten die bij Mauchamp zijn gevonden passen niet in Caesars beschrijving van de gebeurtenissen en hebben er dus waarschijnlijk niets mee te maken.

[6] In Caesars tijd woonden de Treveri niet in Trier, dat toen nog niet bestond, maar aan de Haine, rond Trivières. Mogelijk was Mons één van hun vestingen, waar ze de wegen en bruggen over de rivier beheersten.

Omdat de Romeinen een gunstige positie hadden en Caesar vanwege de overmacht van zijn vijanden zeer voorzichtig was, beperkte de strijd zich tot dagelijkse ruitergevechten. Na enige tijd slonken de voedselvoorraden van de Belgen dermate dat ze een ontknoping wilden forceren. Ze probeerden op een wat ondieper deel de Aisne over te steken (tussen Berry-au-Bac en Neufchâtel-sur-Aisne) met de bedoeling om de schans van Titurius Sabinus te veroveren en de Romeinen zo van hun voedseltoevoer uit Reims af te snijden. Caesar werd echter op tijd door Titurius gewaarschuwd, trok met zijn hele ruiterij en met boogschutters en slingeraars terug de brug over, versloeg de Belgen die de rivier al overgestoken waren en dreef de rest met een hagel van projectielen terug.

De geallieerden bevonden zich nu in een moeilijke positie. De Romeinen lieten zich bij Neufchâtel niet tot een veldslag verlokken, het fort bij Berry-au-Bac werd goed verdedigd, het lukte niet om Titurius Sabinus uit zijn positie te krijgen, de voedselvoorraden raakten op en de Bellovaci wilden het leger verlaten om hun eigen gebied te beschermen tegen de naderende Haedui. Men besloot dat elke stam naar zijn land zou teruggaan en dat men elkaar te hulp zou schieten zodra Caesar op iemands grondgebied kwam. Nadat zij hun stellingen op een ordeloze manier hadden verlaten liet Caesar hen achtervolgen door zijn ruiterij, die er zo veel mogelijk van de achterhoede doodden. De dag daarop trok hij het grondgebied van de Suessiones binnen en in één dag bereikte hij de vesting Noviodunum[7]. Daar begon hij onmiddellijk met belegeringstorens en andere toebereidselen de inname van de stad voor te bereiden. Omdat zij een dergelijke voorbereiding nog nooit hadden gezien gaven de verschrikte bezetters zich over. Op voorspraak van de Remi kregen zij genade. De verovering van Belgica leek nu een peuleschil. Van Noviodunum trok Caesar naar de vesting Bratuspantium waarin de Bellovaci zich verschanst hadden. De Bellovaci gaven zich over. Daarna trok Caesar verder naar de Ambiani. Ook de Ambiani gaven zich over.

De veldslag bij de Sensée

Daarna ging hij op weg naar de Nervii. Toen hij over deze stam inlichtingen inwon begreep Caesar dat die zich niet zonder slag of stoot zou overgeven. Nadat hij drie dagen over hun grondgebied had gemarcheerd hoorde hij van een gevangene dat ze zich samen met hun buren, de Atrebates en de Viromandui, hadden verschanst achter de Satis (in Caesars boek gespeld als Sabis[8]). Krijgers van de stam der Atuatuci (uit Ath[9]) waren onderweg om hen te steunen. Het terrein waarop de Romeinen zich nu begaven had voor hen een hindernis die ze niet gewend waren. Omdat de Nervii weinig vertrouwen hadden in ruiterij en zich toch tegen die van hun buurstammen wilden beschermen, legden ze door het planten van bomen en braamstruiken vrijwel ondoordringbare hagen aan, die zo dicht waren dat men er zelfs niet doorheen kon kijken. Daar kwam bij dat er in het leger spionnen waren. Caesar liet een aantal personen van de overwonnen volkeren met zich meereizen (als gijzelaar) en die waren zodoende op de hoogte

---

[7] Het lijkt alsof Caesar een afstand van 54 kilometer (36 mijl), van Neufchâtel naar Soissons, in één dag aflegde. Helemaal onmogelijk is dat niet, maar ook voor Romeinse legionairs was dit een zeer grote afstand. Een normale dagmars was 20 mijl (30 kilometer).

[8] Tegenwoordig de Vallée de la Sensée. Zie SEMafoor 3, 4 november 2002, pagina 21.

[9] Traditioneel plaatst men deze stam bij Tongeren. Volgens Albert Delahaye moet het Douai zijn, dat wel *Aduaticorum oppidum* werd genoemd (Dr. J.G.Th. Graesse: *Orbis Latinus*. Berlijn 1909). Uit boek V van *De bello Gallico* blijkt dat de laatstgenoemde plaats inderdaad door Atuatuci bewoond geweest kan zijn In een volgend artikel meer daarover.

van zijn plannen. Enkele van hen wisten 's nachts de Nervii te bereiken en er van te overtuigen dat ze de Romeinen gemakkelijk konden verslaan. De Belgen waren hierdoor extra krijgslustig. Toen het leger in het zicht van de Nerviërs kwam vielen die met zo veel enthousiasme aan dat er inderdaad een hachelijke situatie ontstond. Geheel overrompeld lieten de legioenen zich uit elkaar slaan. De toestand werd voor de Romeinen zo kritiek dat de ruiters van de Treveri naar huis terugkeerden en aan hun stamgenoten vertelden dat ze verslagen waren. De situatie veranderde echter plotseling toen de twee nieuwe en onervaren legioenen, die Caesar als rugdekking achteraan had laten marcheren, op het toneel verschenen. De Romeinen vatten hierdoor weer zoveel moed dat de krijgskans keerde en uiteindelijk de Belgen in de pan werden gehakt. Van de zestigduizend weerbare Nervii die de oorlog waren ingegaan waren er nauwelijks vijfhonderd over. Toen de Atuatuci, die op weg waren gegaan om de Nervii te steunen, over deze afloop werden ingelicht keerden ze naar huis terug. Ze ontruimden al hun woonplaatsen en trokken zich samen op een plaats die van nature goed verdedigbaar was[10].

Caesar liet zich daardoor niet weerhouden. Toen de Atuatuci zagen hoe hij torens en andere installaties liet bouwen om hun burcht in te nemen raakten ze, net zoals de Suessiones, daarvan zo onder de indruk dat ze zich overgaven. Caesar liet hen alle wapens van de muur werpen en de poorten openen. Om te voorkomen dat zijn legionairs zich in de burcht zouden misdragen gaf hij bevel dat ze die 's avonds moesten verlaten en dat de poorten gesloten moesten worden. In de nacht die volgde deden de Atuatuci plotseling een uitval. Ze hadden een derde deel van hun wapens achtergehouden en hoopten dat de Romeinen na hun overgave niet meer zo waakzaam zouden zijn. Caesar slaagde er echter in om op tijd voldoende manschappen bij elkaar te krijgen. Toen er van de Atuatuci vierduizend gedood waren trok de rest zich in de burcht terug. De volgende dag liet Caesar de poorten openbreken en alle overgebleven stamleden als slaaf verkopen. Dat zouden er 53.000 zijn geweest.

Nabeschouwing

Aan het einde van hoofdstuk II van de *De bello Gallico* beweert Caesar heel Gallië onderworpen te hebben, maar zo ver was het nog lang niet. Hij had nog niets gezegd over de belangrijkste hindernissen op weg naar Brittannië, de Morini (Moringhem, Terwaan) en de Menapii (Menen, Cassel). In hoofdstuk III (28) geeft hij toe dat deze stammen nog niet verslagen waren en hij doet daartoe dan een poging. Maar die mislukt. Vanwege de regen, zegt Caesar. In werkelijkheid waren de Romeinen heel wat minder onoverwinnelijk dat hij graag voorstelde. Zijn pogingen om in Brittannië vaste voet aan de grond te krijgen zijn dan ook mislukt. Het zou nog een kleine eeuw duren voordat het Romeinse rijk zich tot over Het Kanaal uitstrekte.

De Treveri, Condrusi, Eburones en Atuatuci worden in dit artikeltje op een heel andere wijze op de kaart gezet dan gebruikelijk. Bepaalde teksten van Caesar en Tacitus worden daardoor begrijpelijker. Daar staan echter weer problemen tegenover. Zo zal in die teksten de Rhenus niet meer opgevat kunnen worden als de Rijn. En ook de Peutingerkaart en het Itinerarium Antonini zullen op bepaalde punten anders geïnterpreteerd moeten worden. In het geval van de Atuatuci vormt onder andere de route van Bavay naar Atuaca een knelpunt. Die route moet dan niet naar Atuaca, maar via Gimnée (Geminiacum) naar Mouzon (Mose) gelopen hebben. Bij een andere gelegenheid zal nader op dit soort problemen ingegaan worden. ■

[10] Ten noorden van Ath, in de Vlaamse Ardennen, tussen de Schelde en Geraardsbergen. De bedoelde plek was misschien de Kluisberg (Mont-de-l'Enclus, 141 meter). De door Caesar genoemde wal van 15.000 voet lengte zou groot genoeg zijn om deze berg aan de zuid,- west,- en noordkant te omringen. De oostzijde werd door de Romeinse legioenen afgesloten.

SEMafoor - citaat

Ad Maas, Leende

Bij uitgeverij Bakker in Uithuizen verscheen onlangs een mooi uitgegeven boek onder de titel *Het Hogeland, het Lageland, water-land-dijken en wierden*. Het gaat over de geschiedenis van het woongebied van de Friezen (dat waren Kelten) en de auteur is M.A. Holtman uit Kantens.
Secuurder gezegd: het gaat om het gebied binnen de driehoek Zoutkamp, Delfzijl en de stad Groningen. Holtman is een amateur-historicus. Met passie heeft hij zich op het thema gestort en het boek laat zien dat hij ontzaglijk veel weet.
Ondanks het feit dat het boek niet strak gestructureerd is opgebouwd en nogal associatief in elkaar zit, is het toch een leesbaar boek, met zeer interessante passages voor actievelingen op het terrein van het eerste millennium. Holtman schuwt niet om zijn mening op allerlei plaatsen stevig "op tafel te leggen", zoals mag blijken uit onderstaand citaat.

> Walfridus zal in de 9e eeuw geleefd hebben en zijn vermoord. Dat komt overeen met de rooftochten van de Noormannen. In 863 werd Dorestad, vlak bij het tegenwoordige Wijk bij Duurstede verwoest. Na 1006 zijn die rooftochten van de Vikingen grotendeels voorbij, doordat het christendom ingang vindt bij die woestelingen. In 1006 plunderen ze de handelsstad Tiel en een jaar later komen ze terug. De mensen in Tiel gaan zelf hun handelswijk verbranden, maar de Vikingen verklaren, dat ze zijn gekomen uit religieuze overwegingen en omdat bisschop Ansfried, een heilig man regeert. Het is hun laatste invasie en daarna valt de dreiging uit het noorden weg.[36] Tiel was in de elfde eeuw de belangrijkste haven van Nederland. De bloeiperiode van de Friese handel was voorbij toen de Rijn niet meer tot het Friese gebied behoorde.[37]
>
> Helaas zijn er natuurlijk ook weer dissidenten, die Dorestad in België/Noord-Frankrijk plaatsen. Is eigenlijk ook nog niet zo'n gek idee, want in 713 gaat Bonifacius vanuit Engeland naar Dorestadum en vandaar naar Trajectum (Utrecht). Wonderlijke reis natuurlijk als je Trajectum met Utrecht gelijkstelt en Dorestad bij Wijk bij Duurstede plaatst. Dan is het de omgekeerde wereld. Of lagen de waterwegen toen anders? En Frisia zou in Vlaanderen gelegen hebben. Zoek het zelf maar uit en lees: 'De mythe van de Noormannen in Nederland'.[38] Maar niet alles geloven. Het boek is gebaseerd op enkele valse oorkonden die drie eeuwen later werden uitgegeven.[39] Foute bron en oplossing dus.
>
> Bij de opgraving bij Wijk bij Duurstede kwam veel materiaal uit de 8e–9e eeuw boven de grond. Een koningsoorkonde van 8 juni 777 vermeldt Utrecht samen met Dorestato.[40] Enkele kritische Brabanders beweren, dat Bonifacius in 713 niet naar Utrecht, maar naar Antwerpen ging. Deze stad zou het oude Trajectum zijn.[41] Mooie Belgenmop!

30 Poldermolens en Molenpolders. A.L. Hempenius / J.A.L. Trouw, Onderdendam, 1992.
31 De Wolden en het water. W.A. Ligtendag, Amsterdam, 1994.
32 Toegang 303: De kerk van Stitswerd, no.1 derde schrift.
33 Gegevens van de heer D.S. Clevering op Eelswert.
34 PBF, Hs 266. Bijzonderheden van het Winsumer- en Schaphalster Zijlvest 1616–1856.
35 Hs 170 Meekhoff Doornbosch, Provinciale Bibliotheek Friesland.
36 Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. J. Buisman, Franeker, 1995.
37 It Beaken, 44e Jiergong 1982. De contacten tussen Groot-Friesland en Angelsaksisch Engeland vooral op het gebied van de handel. A. Ellis-Alberda.
38 Publicatie van het archivariaat 'Nassau-Brabant'. Albert de Delahaye, 1977.
39 Willibrord - Herinneringen aan Willibrord. Herrius Halbertsma, 1983.
40 Frieslands Oudheid, H. Halbertsma, Groningen, 1982.
41 Traiectum = Antwerpen. J. Rozemeyer. In: SEMafoor, november 2000.
42 Taayke Ernst. Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.
43 Martena's Annael van Vriesland.
44 Afkomstig van de heer Niehof in Ten Boer.
45 Met hartelijke dank aan J.O. en O.J. Meeuwes van de Nieharkemaheerd te Uithuizermeeden.
46 De Wolden en het water. W.A. Ligtendag, Amsterdam, 1994.
47 Van wierde tot waterschap. J.S. Niehoff, Appingedam, 1974.
48 Staatboek der Kerkegoederen van Garshuisen.
49 Het Waterstaatsverleden van de provincie Groningen. J. Kooper.
50 Regest 201 van de kloosterarchieven in de archieven van Groningen.
51 Vaderlandsche Geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden door W.A. Bachiene, Amsterdam, 1791.
52 Plinius beschrijft Groningen, 79 na Chr. Jos Tolboom, Triona Pers.

HH. Fredericus en Odulfus

In SEMafoor 3.3. augustus 2002, bracht Ad Maas St. Odulf voor het voetlicht. Odulf was de helper van Sint Fredericus, bisschop van Traiectum (820-838). Over Fredericus zou ik meer willen weten. Mogelijk kan een lezer van SEMafoor mij helpen.

J. Kreijns, Maastricht

Er bestaat in feite geen enkele aanleiding voor de veronderstelling van Ad Maas dat Sint Odulfus een heilige uit Noord-Frankrijk, of een Angelsaksische missionaris zou zijn. Immers ook de in Evesham geschreven kroniek maakt daar geen melding van. Ter informatie is misschien nog het volgende interessant:
De collegiale kerk van Borgloon - 25 km ten westen van Maastricht - was sedert het begin van de elfde eeuw aan Odulfus gewijd. Nog steeds is in de kerk van Borgloon een vroege Romaanse steen te bezichtigen, ooit bovendorpel van een ingang, met de tekst: *...s.crucis et beate marie p... tue et s(an)c(t)or(um) ap(osto)lor(um) petri et pauli odulfi c(onfessoris).* Hoewel zwaar beschadigd, geeft deze steen de waarschijnlijk vroegste afbeelding van Odulfus.
In Borgloon bevindt zich sedert het begin van de elfde eeuw het stamslot van de graven van Loon. Misschien heeft de eerste graaf van Loon, Giselbert III, één of meerdere relieken van Odulfus voor de kerk te Borgloon weten te verwerven. Bisschop Balderic van Luik (1008 -1018), achterneef van bisschop Balderic van Traiectum, was een broer van deze Giselbert. In dezelfde tijd, begin elfde eeuw, zijn ook de overige relieken van Odulfus naar Londen verhandeld.
Rest de vraag hoe het mogelijk is dat deze relieken - het ging blijkbaar niet om één of enkele botjes - in de handen van kooplieden konden raken.

Mijn vraag betreft echter bisschop Fredericus. In diezelfde periode, ± 1015, schrijft Odbert in opdracht van bisschop Adelbolt van Utrecht (1010-1025) de vita van Fredericus. Een uitgebreide Latijnse tekst, beginnend met een moeilijk te vertalen gedicht. Daar ik een en ander in een goede, volledige vertaling zou willen bestuderen, informeerde ik bij Ad Maas of hij mogelijk een vertaling (Ned. Fr. Du. of Eng.) ter beschikking had. Van hem ontving ik naast een vertaling van een fragment van de vita tevens het hier volgende bericht dat op de "Website Heiligennet" te vinden is:

Fredericus werd geboren aan het einde van de achtste eeuw. Hij was de kleinzoon van Radboud, de koning van de Friezen. Zijn opleiding kreeg hij van Ricfried de bisschop van Utrecht. In het jaar 826 werd hij tot bisschop van Utrecht gewijd en volgde zijn leermeester Ricfried op. In 829 nam hij deel aan het Concilie van Mainz. Men bewonderde hem om zijn kennis en inzicht.
Hij was een rechtschapen man die voor niets of niemand de leer van de Kerk geweld aan deed. Zo zou hij ooit de nicht van Lodewijk I de Vrome, keizerin Judith, veroordeeld hebben vanwege het feit dat zij in het huwelijk trad met Lodewijk I de Vrome. Dit werd hem niet in dank afgenomen en zij zinde op wraak. Op 18 juli 838 werd hij, naar alle waarschijnlijkheid in Maastricht, door trawanten van de keizerin vermoord.
Op 8 november wordt hij herdacht samen met de bisschoppen van Utrecht

patroon tegen: Doofheid

Opvallend in dit bericht is de opmerking: "werd hij naar alle waarschijnlijkheid in *Maastricht* vermoord".

De auteur van bovenstaande levensbeschrijving van Fredericus zal deze uitspraak niet uit de duim gezogen hebben. De opmerking moet dus berusten op een vroege tekst. Bij de samenstellers van de "website" heb ik om informatie gevraagd. Zij hebben echter geen inlichtingen kunnen verstrekken. Een volledige vertaling van de vita van Fredericus zoek ik nog steeds. Maar vooral inlichtingen betreffende de vroege tekst, die tot de hier boven genoemde uitspraak heeft geleid.

Misschien kan een lezer van SEMafoor mij helpen.

j.p.kreijns@hetnet.nl

DEPLACEMENTS HISTORIQUES

Franse vertaling van : Albert Delahaye, *Holle Boomstammen*
Vertaling: *Jacques Fermaut*

Wie meent dat zelfgenoegzaamheid uitmondend in arrogantie gedurende de laatste jaren uitsluitend kenmerkend is geweest voor bepaalde politieke figuren, doet er goed aan kennis te nemen van het boek: *"Holle Boomstammen"* van de hand van Albert Delahaye, dat in 1980 verscheen en rechtstreeks lijkt aan te sluiten aan de actualiteit van dit moment.
In dat werk doet de schrijver verslag van zijn historische onderzoekingen, die leidden tot een aantal alternatieve opvattingen over de geschiedenis van het eerste millennium in West-Europa.
En voor wat de actualiteit betreft: tussen de regels door maakt Delahaye duidelijk hoe de "ontvangst" van dit werk was door een aantal van de gevestigde historische wetenschappers in Nederland; een ontvangst die zo arrogant verliep dat een en ander ten slotte uitmondde in regelrechte repressie.

Van dit boek *"Holle Boomstammen"* , voor eenieder geschreven in goed verstaanbare taal, is nu een Franse vertaling beschikbaar van de hand van de bekende publicist Jacques Fermaut.
De Franse titel van het werk luidt: *Deplacements historiques*, waarmee de kern wordt aangeduid van de betogen van Delahaye met betrekking tot een aantal gebeurtenissen die plaatsvonden in het eerste millennium.

Het werk is beschikbaar in de vorm van een gebonden syllabus van 344 pagina's in A4-formaat en kost , inclusief verzendkosten, 30 euro.

Men kan het boek bestellen bij de auteur/vertaler:

Jacques Fermaut, Kerkstraat 13, Rue de l'Eglise, Bieren/Bierne
F - 59380 Sint-Winoksbergen/Bergues.
France
Tel. = Fax : 0033 – 328 686483
E-mail : jafermaut@nordnet.fr

J Dieckmann, voorzitter Stichting Albert Delahaye.

Studiekring **E**erste **M**illennium
Hof 6
4854 AZ Bavel

COLOFON

SEM*afoor*
Tijdschrift van de SEM
Studiekring Eerste Millennium

De studiekring SEM *beoogt met zijn werk een hernieuwd onderzoek naar de geschiedenis van het eerste millennium van de Lage Landen globaal tussen Somme en Elbe in de periode* 100 *v.Chr. tot* 1200 *n.Chr.*

SEM*afoor* verschijnt 4x per jaar.

Abonnementsprijs
De kosten voor een jaarabonnement bedragen € 30,00.
Het bedrag dient overgemaakt te worden op de rekening van:
Stichting SEM, Bavel
Postbanknr. 910.26.78
o.v.v. *ab. Semafoor* 2003.

Voor België
Bankrekeningnr. 748-0043249-90
t.n.v. Mark Paelinck,
Obterrestraat 15,
8972 Proven-Poperinge

Het jaarabonnement wordt automatisch verlengd tenzij men uiterlijk 1 november 2003 schriftelijk heeft opgezegd.

Redactieadres
Hof 6, 4854 AZ Bavel
E-mail: info@semafoor.net

SEM-coördinator
A.C. Maas
Bruggerhuizen 2
5595 XA Heeze-Leende
E-mail: maas_ac@hotmail.com

Website SEM
www.semafoor.net

Contactadressen in België:

M. Paelinck, Obterrestraat 15
8972 Proven-Poperinge (B.)
E-mail: mark1paelinck@belgacom.net

J. Vandemaele, Stoppelweg 13
8978 Watou/Abele (B.)
E-mail: joel.vandemaele@vt4.net